

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2001

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

ΕΠΙΣΗΜΗ ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ κ. ΝΙΚΟΛΑΟ ΚΟΝΟΜΗ

Κύριε Συνάδελφε,

Με ὄλως ιδιαίτερη χαρὰ ὡς παλαιὸς γνώριμος σὰς καλωσορίζω ἐπίσημα κατὰ τὴν εἴσοδόν σας στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Γεννημένος στὴν Ἀθήνα σπουδάσατε κοντὰ σὲ γνωστούς σ' ὄλους μας δασκάλους ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸ διδακτορικὸ σας δίπλωμα ἀποκτήσατε τὸ 1975 ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ἐνωρίτερα, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1964, εἶχατε πρωτεύσει στὸν διαγωνισμό ἐπιμελητῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων καὶ διοριστήκατε ἐπιμελητὴς βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων στὴν 5η Περιφέρεια μὲ ἔδρα τὰ Γιάννενα, ὅπου ὑπηρετοῦσα καὶ ἐγώ. Ἡ ἐκεῖ ὑπηρεσία σας σὰς ἔφερε σὲ ἐπαφὴ καὶ ἀσχοληθήκατε ιδιαίτερα μὲ τὰ διάσπαρτα μνημεῖα τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς τῆς εὐρείας αὐτῆς περιοχῆς, ὅπως καὶ ἐκεῖνα τῶν Ἰονίων νήσων.

Τὸ 1976 ἐξελέγητε ἑκτακτος καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ τὸ 1980 τακτικὸς.

Τὸ 1987 μετακληθήκατε στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ὅπου ὑπηρετήσατε ὡς τὸ 1997 καὶ τώρα εἶστε ὁμότιμος καθηγητὴς του.

Ἐχετε δημοσιεύσει πολλὰ ἐπιστημονικὰ ἐργασίες γιὰ θέματα τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας κυρίως γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ζωγραφικὴ συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων. Ἐχετε

ἐπίσης πραγματοποιήσει ἀνασκαφές, ἀναστηλώσεις καὶ συντηρήσεις βυζαντινῶν μνημείων. Διακριθήκατε πάντοτε γιὰ τὴ μεθοδικότητα τῶν ἐρευνῶν σας καὶ τὴν ἐργατικότητά σας ποὺ σᾶς ἐπέτρεψαν νὰ παρουσιάσετε μεταξύ ἄλλων παραμελημένα μνημεῖα, νὰ ἀνατρέψετε καθιερωμένες λανθασμένες ἀπόψεις γιὰ χρονολόγηση μνημείων καὶ νὰ προβάλετε νέες ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγηση σημαντικῶν ἔργων τέχνης. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐρευνᾶς σας ἀφοροῦσε μνημεῖα τῆς Ἡπείρου, τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ τῶν Ἰονίων νήσων, ὅπου ὑπηρετήσατε στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας σας, ἀλλὰ ἀσχοληθήκατε καὶ μὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, τῆς Κύπρου, τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἰταλίας. Τὰ ἐπιτεύγματά σας αὐτὰ σᾶς ὁδήγησαν τύχη ἀγαθῇ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Σᾶς καλωσορίζω στὸ ἴδρυμα καὶ σᾶς εὐχομαι ὀλόψυχα νὰ συνεχίσετε τίς ἐρευνές σας ἐπὶ μακρὸν ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς ἐπιστήμης σας γενικότερα.

Μὲ ἀπόφαση τῆς Β' Τάξεως καὶ τῆς Συγκλήτου ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Χρῦσανθος Χρήστου θὰ παρουσιάσει τὸ ἐπιστημονικὸ σας ἔργο. Παρακαλεῖται ὁ συνάδελφος νὰ εὐαρεστηθεῖ νὰ λάβει τὸ λόγο.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΧΡΗΣΤΟΥ

Κύριε Πρόεδρε,
κυρίες καὶ κύριοι συνάδελφοι,
κυρίες καὶ κύριοι,
ἀγαπητοὶ φίλοι,

Ἀγαπητὲ συνάδελφε, κύριε Παναγιώτῃ Βοκοτόπουλε, μὲ ἐξουσιοδότηση τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας, ἔρχομαι νὰ σᾶς ἀπευθύνω ἐξ ὀνόματος τῶν συναδέλφων σας, τὸν καθιερωμένον χαιρετισμὸν κατὰ τὴ σημερινὴ ἐπίσημη ὑποδοχὴ σας στοὺς κόλπους τοῦ Ἀνωτάτου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας. Ἀποδέχτηκα τὴν ἐντολὴν καὶ τὴν ἐκτελῶ μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ, σὰν παλαιὸς συνάδελφος στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ἀλλὰ καὶ στὰ πανεπιστήμια Θεσσαλονίκης καὶ Ἀθῆνας, ὁμότεχνος καὶ περισσότερο φίλος.

Γεννηθήκατε στὴν Ἀθήνα τὸ 1930 μὲ συριανὸν πατέρα καὶ τριπολιτσιώτισσα μητέρα καὶ διδασχθήκατε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα στὸ Α' Πρότυπο Γυμνάσιο Ἀθηνῶν. Φοιτήσατε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχατε τὴν τύχην, νὰ ἔχετε δασκάλους σας, καὶ τὸν Διονύσιον Ζακυθινὸν καὶ τὸν Ἀναστάσιον Ὁρλάνδο, ποὺ ὅπως φαίνεται ἐνίσχυσαν τὸ ἐνδιαφέρον σας γιὰ τὸ Βυζάντιον καὶ γενικὰ τὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνισμὸ. Οἱ πρώιμες ἀπασχολήσεις σας μὲ τὴν βυζαντινὴν ἀρ-

χαιολογία, όπως ή επισήμανση παλαιολόγειων τοιχογραφιών το 1961 στην 'Ανάφη και μεταβυζαντινών εικόνων σε νησιά τῶν Κυκλάδων—Θήρα, Σίκινο, Φολέγανδρο, 'Ανάφη, 'Αμοργό—, θά προκαλέσει τήν προσοχή τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, πού θά σᾶς ἐπιλέξει γιά συνεργάτη του τὸ 1962, καὶ θά σᾶς ἀναθέσει τήν καταγραφή τῶν εἰκό-
νων τῆς Κέρκυρας —καλοκαίρι τοῦ 1962— περισσότερες ἀπὸ 500, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες περιλαμβάνονται στὴν ἔκδοση τοῦ 'Ιδρύματος τῆς 'Εθνικῆς Τραπεζῆς τοῦ 1990 πού βραβεύθηκε καὶ ἀπὸ τὴν 'Ακαδημία τὸ 1991. 'Ακόμη τὰ χρόνια 1963 καὶ 1964 ἐργαστήκατε κοντὰ στὸν Μανόλη Χατζηδάκη στὴν 'Επιτροπὴ 'Οργάνωσης τῆς ἔκ-
θεσης τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης «'Η Βυζαντινὴ Τέχνη, Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ» (Ζάππειο Μέγαρο, 'Απρίλιος-Ἰούνιος 1964), ὡς ὑπεύθυνος γιά τὰ ἐκθέματα ζωγρα-
φικῆς, ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα —τοιχογραφίες, εἰκόνες, ψηφιδωτά, εἰκονογραφημένα χει-
ρόγραφα.

Τὸ 1964 πήρατε μέρος στὸν διαγωνισμό πρόσληψης ἐπιμελητῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων, ὅπου καὶ πρωτεύσατε, καὶ τὸ 1965 τοποθετηθήκατε στὴν τότε ἰδρυ-
θεῖσα 5ῃ Περιφέρεια Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων, πού περιελάμβανε τὴν 'Ηπειρο, τὴν Αἰτωλία καὶ 'Ακαρνανία καὶ τὰ νησιά τοῦ 'Ιονίου, μὲ ἔδρα τὰ Γιάννενα. Παιρι-
τηθήκατε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὸ 1973 καὶ ἐπανήλθατε τὸ 1975. Τὸ 1975 εἶναι ἡ χρονιά πού ἀναγορευτήκατε διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἓνα χρόνο ἀργότερα ἡ ἴδια σχολή, σᾶς ἐξέλεξε ἔκτακτο καθηγητὴ στὴν ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς 'Αρχαιολογίας καὶ τὸ 1980 τακτικὸ καθηγητὴ. Στὴν ἔδρα αὐτὴ διδάξατε ἰδιαίτερα τὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ μικρογραφία, τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ καθὼς καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ τέ-
χνη καὶ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ. 'Απὸ τὴν Θεσσαλονικὴ θά μετακληθῆτε τὸ 1987, στὴν ἀντίστοιχη ἔδρα τοῦ Τμήματος 'Ιστορίας καὶ 'Αρχαιολογίας τῆς Φιλο-
σοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, ὅπου ὑπηρετήσατε ὡς τὸ 1997 ὅταν ἀποχωρήσατε λόγω ὀρίου ἡλικίας. Ὑπήρξατε ἐνεργὸ μέλος διαφόρων ἐπιτροπῶν καὶ ἔχετε τύχει πολλῶν τιμητικῶν διακρίσεων.

'Η πνευματικὴ παραγωγή σας εἶναι ἐξαιρετικὰ πλούσια καὶ δὲν περιορίζεται σὲ μιὰ μόνο κατηγορία τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας οὔτε σὲ μιὰ ἢ δυὸ γεωγραφικὲς περιοχὲς τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Οἱ μελέτες σας ἀναφέρονται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ ζωγραφικὴ, τὴ μνημειακὴ τέχνη ἀλλὰ καὶ στὴ μικρογραφία, στὴν τοιχο-
γραφία ἀλλὰ καὶ τὴ φορητὴ εἰκόνα, τὴ βυζαντινὴ ἀλλὰ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ τέ-
χνη. 'Ασχοληθήκατε μὲ τὴν ἀνασκαφή, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατά-
σταση ἔργων τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τὴν ταξινόμηση καὶ τὴν ἀξιολόγηση, τὴν κα-
ταγραφή καὶ τὴ χρονολόγηση καὶ ἀναχρονολόγηση γνωστῶν στὴν ἐπιστῆμη καὶ ἀγνώστων μνημείων. Καὶ φυσικὰ δὲν θά μείνω σὲ ὅλες τίς ἐργασίες σας οὔτε σὲ ὅλες

τις περιοχές στις οποίες εργαστήκατε από τα νησιά του Ἴονίου σ' αὐτὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ κέντρα καὶ τὰ μουσεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὴ Ρωσία. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐρευνῶν σας συνδέθηκε μὲ τὴν Ἠπειρο καὶ τὰ νησιά τοῦ Ἴονίου, περιοχές γιὰ τις ὁποῖες ἔχετε δώσει γόνιμες προσπάθειες. Καθοριστικὸ ρόλο στις ἐργασίες σας θὰ παίξουν οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πού εἰσάγονται μὲ τὸ βιβλίο σας, «Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος», Θεσσαλονίκη 1975. Ἐργασία στὴν ὁποία δημοσιεύονται δώδεκα ναοὶ πού σώζονται στὴν Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρο, μὲ τέσσερις ἀπὸ αὐτοὺς ἀνέκδοτους. Ὅπως καὶ ἄλλων, πού ἀναθεωροῦνται χρονολογήσεις οἰκοδομικῆ ἱστορία καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Προηγήθηκαν ἐργασίες, γιὰ τὸν «Ἅγιο Δημήτριον Ἡλιδος καὶ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάρχου στὴν Κέρκυρα τὸ 1969, καὶ θὰ ἀκολουθήσουν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηναῖ στὸ Μονοδέντρι τὸ 1979, ὁ ναὸς τοῦ Παντοκράτορος στὸ Μοναστηράκι Βονίτσης τὸ 1981, οἱ Μεσαιωνικοὶ Ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1982, ἡ Παναγία τῆς Πρεβέντζας τὸ 1986, ἡ τεκμηριωμένη ἀναχρονολόγησιν τῆς λεγόμενης βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νίκωνος στὴν Σπάρτη καὶ πλῆθος ἄλλες ἐργασίες.

Μιὰ ἄλλη κατηγορία πού σᾶς ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα εἶναι καὶ αὐτὴ τῆς ζωγραφικῆς τῶν νησιῶν τοῦ Ἴονίου, πού μᾶς ἔχει δώσει τόσο τὴ μεγάλη ἐργασία «Εἰκόνες τῆς Κέρκυρας» τοῦ 1990, ἔκδοσις τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς μὲ 429 σελίδες καὶ 344 εἰκόνες, ὅσο καὶ τις ἐργασίες «Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Ἐπτάνησα», τοῦ 1970, ἡ «Fresques du XIe siècle à Corfou» (Cahiers Archéologiques 1974), ἡ «Πρώιμη κρητικὴ εἰκόνα τῆς Βασιφόρου στὴν Λευκάδα» τὸ 1979, ἡ «Icones de Michel Damaskinos à Corfou» (Byzantion 1983), ἡ «Δύο Μεγάλες Δεήσεις στὴν Κέρκυρα» (Βυζαντινὰ 1985), ἡ «Κερκυραϊκὲς ἀναθηματικὲς εἰκόνες» (1988), ἡ «Τρεῖς εἰκόνες τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν Ζάκυνθο» τὸ 1994 καὶ πολλὲς ἄλλες. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ ζωγραφικὴ ἄλλων περιοχῶν ἀσχοληθήκατε τόσο τῆς Κρήτης ὅσο καὶ νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ ἄλλων κέντρων. Ὅπως καὶ μὲ μεμονωμένα ἔργα καὶ δημιουργοὺς τῶν ὁποίων προσπάθειες βρίσκονται σὲ μουσεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἴσως δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μείνω καὶ σὲ ἄλλες ἐργασίες σας, ὅπως αὐτὲς πού ἀναφέρονται στὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, ὅπως αὐτὴ τοῦ ἄγνωστου χειρογράφου τοῦ Κολλεγίου Christ Church στὴν Ὁξφόρδη καὶ τοῦ κώδικα τοῦ Βατικανοῦ πού ἀποδώσατε στὸν Γεώργιο Κλόντζα, τις εἰκόνες τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, καὶ ἄλλες. Οὔτε στὸ πλῆθος τῶν ἀνασκαφικῶν, ἀναστηλωτικῶν καὶ στερεωτικῶν ἐργασιῶν σὲ κάθε περιοχὴ τῆς Ἑλλάδος, ἰδιαίτερα τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν

νησιῶν τοῦ Ἴονίου. Ἄλλὰ δὲν ἀντέχω στὸν πειρασμὸ νὰ μὴν σημειώσω τὴ μελέτη γιὰ τὸ τρίπτυχο τοῦ Ὅσιμο — στὸ ἐπισκοπικὸ μουσεῖο τῆς μικρῆς πόλης ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴν Ἀγκώνα, τὸ ὁποῖο πολὺ σωστὰ ἀποδίδετε στὸν Γεώργιο Κλόντζα, τὸ ὁποῖο παλαιότεροι μελετητὲς τὸ εἶχαν συνδέσει μὲ τὸν κύκλο τοῦ Carlo Crivelli καὶ γενικὰ τὰ βενετσιάνικα ἐργαστήρια τοῦ 15ου αἰώνα.

Ἀγαπητὲ φίλε καὶ συνάδελφε, δὲν θὰ προχωρήσω περισσότερο στὴν παρουσίαση ἔστω καὶ συνοπτικὰ τῶν κάθε κατηγορίας ἐργασιῶν σας. Θυμίζω μόνο ὅτι καταλαμβάνετε μιὰ ἔδρα, αὐτὴ τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, ποὺ ἐλάμπρυναν μεγάλοι δάσκαλοι. Ὅπως ὁ Γεώργιος Σωτηρίου (1926-1965), ὁ Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος (1966-1979), ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος (1926-1979) καὶ ὁ Μανόλης Χατζηδάκης (1980-1998). Οἱ εὐθύνες σας εἶναι γιὰ αὐτὸ μεγάλες γιατί ἔχετε νὰ συνεχίσετε τὸ ἔργο μεγάλων μελετητῶν καὶ δασκάλων. Γι' αὐτὸ σᾶς καλοσωρίζουμε στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας ὄχι μόνο μὲ τὴν εὐχὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πεποίθηση ὅτι θὰ ἀνταποκριθῆτε στὶς προσδοκίες μας. Καὶ θὰ ἐνισχύσετε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη στὴν ὁποία τόσα ἔχετε δώσει. Μὲ τὴν ἀφοσίωσή σας, τὴν ἐργατικότητά σας καὶ τὴ δραστηριότητά σας, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστή. Γένοιτο...

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ
ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Αϊδεσιμολογιώτατε εκπρόσωπε τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν
καὶ Πάσης Ἑλλάδος Κυρίου Χριστοδούλου,

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας,

Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Μὲ εὐλογία συγκίνηση ἀνέρχομαι στὸ βῆμα αὐτὸ ὡς τακτικὸ μέλος τοῦ Ὑπά-
του Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εὐχαριστῶ ἐκ βάθους καρδίας τὰ
ἐλλόγιμα μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ποὺ μοῦ ἔκαναν τὴν μεγάλη τιμὴ νὰ με
ἀναδείξουν διάδοχο τοῦ Γεωργίου Σωτηρίου, τοῦ Ἀνδρέα Ξυγγοπούλου καὶ τοῦ Μα-
νόλη Χατζηδάκη στὴν ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης.

Κύριε Πρόεδρε,

Σᾶς εὐχαριστῶ θερμότατα γιὰ τὸν φιλόφρονα χαιρετισμὸ σας. Πέρασαν 36
ὀλόκληρα χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ πρωτοσυναντηθήκαμε στὰ Ἰωάννινα, σεῖς ἄρτι ἀφι-
χθεὶς ἐκ Νοτίου Ἀφρικῆς Καθηγητῆς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ νεο-
σύστατο Τμῆμα Φιλολογίας, καὶ ἐγὼ νεοδιορισμένος Ἐπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων
στὴν τότε ἰδρυθεῖσα 5η Περιφέρεια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Οἱ δρόμοι μας συνέ-
κλιναν πάλι μετὰ ἔνδεκα ἔτη στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ὅπου συνυπηρετή-
σαμε ἐπὶ μία περίπου δεκαετία.

Εὐχαριστῶ καὶ σᾶς, ἀγαπητὲ Κύριε Χρήστου, γιὰ τὴν τόσο ἐπαινετικὴ γιὰ τὴν
μετριότητά μου προσλαλιά σας. Ἡ μοῦρα τὸ ἔφερε νὰ σᾶς συναντῶ μπροστά μου σὲ
κάθε σημαντικὸ σταθμὸ τῆς σταδιοδρομίας μου. Ἦσαστε ἐξεταστῆς μου στὸν δια-
γωνισμὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ 1964, εἰσηγητῆς κατὰ τὴν ἐκλογή μου
στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1976, καὶ συνεισηγητῆς κατὰ τὴν με-
τάκλησή μου στὴν Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχατε προηγηθεῖ, καὶ κατὰ τὴν ἐκλο-
γή μου στὴν Ἀκαδημία.

Πρὶν ἀναπτύξω τὸ θέμα μου, θὰ ἤθελα νὰ στρέψω μὲ εὐγνωμοσύνη τὴν σκέψη
μου στὸν πάππο μου Παναγιώτη Βοκοτόπουλο, Πρόεδρο τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου
Σύρου τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς ἰδιαίτερας μου πατρίδος καὶ στὸν ἀδελφὸ του Δη-

μήτριο, διαπρεπή νομικό, βουλευτή Σύρου επί δεκάτ' βουλευτικές περιόδους και Υπουργό Δικαιοσύνης, τῶν ὁποίων ὁ βίος καὶ ἡ πολιτεία ὑπῆρξαν πάντα γιὰ μένα σημεῖον ἀναφορᾶς¹. στοὺς γονεῖς μου, πού με ἔμαθαν ὠρισμένες ἀρχές πού προσπαθῶ νὰ τηρῶ στὴν ζωὴ μου· στοὺς δασκάλους μου, καὶ ἰδίως τὸν Διονύσιο Ζακυθινό, τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο, τὸν Νικόλαο Κοντολέοντα καὶ τὸν μέντορά μου, τὸν Μανόλη Χατζηδάκη· στὸν γέροντα Φιλίθεο Ζερβάκο καὶ τοὺς μοναχοὺς τῆς Λογγοβάρδας, στὸ περιβάλλον τῆς ὁποίας ἀγάπησα τὸ Βυζάντιο καὶ τὸ Μεταβυζάντιο· καὶ τέλος στὸν μεγάλο ἀπόντα τῆς σημερινῆς συνάξεως, τὴν σύζυγό μου Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰουλία Κουλεῖμάνη-Βοκοτοπούλου, μία χαρισματικὴ προσωπικότητα, ἐξαιρετικὴ ἐπιστήμονα καὶ ὑποδειγματικὴ δημοσία λειτουργό, πού ἀφιέρωσε τὴν ζωὴ τῆς στὴν μελέτη καὶ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων αὐτοῦ τοῦ τόπου, ἐνίοτε εἰς πείσμα τῆς προϋσταμένης τῆς ἀρχῆς, καὶ πού πάντα μοῦ παραστάθηκε στὶς δύσκολες στιγμὲς τῆς ζωῆς μου².

Ἡ ἔδρα πού καταλαμβάνω ἐπληρώθη ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας καὶ δὲν ἔμεινε ποτὲ κενὴ πάνω ἀπὸ ἓνα ἢ δύο χρόνια, γεγονὸς ἐνδεικτικὸ τῆς σημασίας πού πάντα ἔδινε τὸ ἴδρυμα αὐτὸ στὴν τέχνη τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ πρῶτος κάτοχος τῆς ἔδρας Γεώργιος Σωτηρίου (1880-1965) ἀνήκει μαζί με τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο καὶ τὸν Ἀνδρέα Ευγγόπουλο στὴν μετὰ τὸν πρωτοπόρο Γεώργιο Λαμπάκη γενιά, πού ἔθεσε τίς βάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων στὴν Ἑλλάδα³. Θεολόγος, εἰδικευμένος στὴν Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία σὲ γερμανικὰ πανεπιστήμια, ὁ Σωτηρίου διετέλεσε ἐπὶ μία δεκαετία Γενικὸς Ἐφορος τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων πρὶν ἀναλάβει τὸ 1923 τὴν διεύθυνση

1. Παναγιώτης Κ. Βοκοτόπουλος (Ἐρμούπολις, 1843-1930), αὐτοδημιουργὸς μεγαλέμπορος. Δημήτριος Κ. Βοκοτόπουλος (Ἐρμούπολις, 1848-1934), δικηγόρος, πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ἐρμουπόλεως καὶ ἐν συνεχείᾳ κατὰ διαστήματα βουλευτῆς Σύρου ἀπὸ τὸ 1892 ἕως τὸ 1928, ὑπουργὸς Δικαιοσύνης στὶς κυβερνήσεις Γ. Θεοτόκη (1905-1908) καὶ Ν. Καλογεροπούλου (1916) καὶ πρόεδρος τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Σύρου μέχρι τὸν θάνατό του (βλ. σχετικὰ Δ. ΜΠΙΣΤΗ, «Ἀνάλεκτα ἀπὸ τὴν νεωτέραν πολιτικὴν ἱστορίαν τῶν Κυκλάδων 1843-1966», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, Ε', 1965-66, σ. 548-570, 586, 592-593). Ὁ πατέρας των Κωνσταντῖνος εἶχε ἔρθει ἐπὶ Καποδιστρίου ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά στὴν Σύρο, ὅπου ἐξήσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ φραγκορράφτη.

2. Βλ. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡπειρωτικὰ καὶ Μακεδονικὰ Μελετήματα*, Ἀθήναι, 2001, σ. xiii-xxxiii, ὅπου βιογραφία καὶ ἐργογραφία τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου (1939-1995).

3. Βλ. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Γεώργιος Ἀγγ. Σωτηρίου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ΙΔ', 1958-1960 (1963) (*Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Ἀγγ. Σωτηρίου*), σ. ε'-ξβ' (σ. 5-62 ἀνατύπου).

τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου, τοῦ ὁποίου αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ οὐσιαστικὸς δημιουργός. Θεμελιακὲς εἶναι οἱ δημοσιεύσεις του γιὰ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς τῆς Ἑλλάδος, τὸν Ἅγιο Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ μνημεῖα τῆς Νέας Ἀγχιάλου, καὶ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγον στὴν Ἔφεσο, ποὺ ἀνέσκαψε κατὰ τὴν πρόσκαιρη ἀπελευθέρωση τῆς Ἰωνίας, καὶ πρωτοποριακὲς οἱ ἔρευνές του ἔξω ἀπὸ τὰ στενὰ ἑλλαδικὰ ὅρια, στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, στὴν Κύπρο, στὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας καὶ στὸ Σινᾶ, τοῦ ὁποίου πρῶτος αὐτός, σὲ συνεργασία μὲ τὴν σύζυγό του Μαρία Σωτηρίου, δημοσίευσε τὴν μοναδικὴ στὸν κόσμον συλλογὴ εἰκόνων. Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ 1924, ἀπῆλθε ἰδιαίτερης τιμῆς ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ γενικὰ τὸν κλῆρο. Τὸ γεγονός αὐτὸ πρέπει νὰ συνέτεινε, μαζὶ μὲ τὸ γενικώτερο κλίμα, στὴν ἀποφυγὴ, ὅσον καιρὸ ἔπαιζε κάποιον ρόλο στὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα, τῆς ἀρκετὰ συχνῆς στὶς μέρες μας στείρας ἀντιδικίας μεταξὺ ἐκκλησιαστικῶν φορέων καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ μόνον τὰ μνημεῖα βλάπτει.

Ὁ λίγος νεώτερός του Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος (1891-1979) διαδέχθηκε τὸν Σωτηρίου ὡς Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων μέχρι τὸ 1940 καὶ ἐν συνεχείᾳ κατέλαβε τὴν ἔδρα Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης⁴. Πρῶτος στὴν Ἑλλάδα ἐφήρμοσε στὴν ἔρευνα τῆς βυζαντινῆς τέχνης τὴν αὐστηρὴ μεθοδολογία, ποὺ εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ στὴν κλασσικὴ ἀρχαιολογία, καὶ διακρίνεται γιὰ τὴν πολυμέρειά του: Αὐθεντία στὴν χριστιανικὴ εἰκονογραφία, ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ ἀρχιτεκτονικὴ, τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, εἰκόνες, διακόσμηση χειρογράφων, γλυπτικὴ, κεραμεικὴ. Τὸ ὄνομά του εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὴν Θεσσαλονικὴ καὶ τὴν Μακεδονία γενικώτερα, στὴν μεσαιωνικὴ τέχνη τῶν ὁποίων ἀφιέρωσε ὀκτὼ μονογραφίες καὶ πλῆθος ἄρθρων, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας ἐρευνητὴς ποὺ ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὴν μελέτη τῶν φορητῶν εἰκόνων.

Ὁ Μανὸλης Χατζηδάκης (1909-1998), ποὺ διαδέχθηκε στὴν Ἀκαδημία τὸν Ξυγγόπουλο τὸ 1980, σταδιοδρόμησε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἐνῶ παρὰλλήλως διηύθυνε τὸ Μουσεῖο Μπενάκη⁵. Ἀπὸ τὸ πολὺπλευρο ἔργο του ὡς Ἐφόρου

4. Γιὰ τὸν Ξυγγόπουλο βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, «Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος», *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, περ. Δ', Γ', 1980-1981, σ. ε'-ζ'. Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΑΔΑ, «Βιβλιογραφία Ἀνδρέα Ξυγγόπουλου», *αὐτόθι*, σ. η'-λη'.

5. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Μανὸλης Χατζηδάκης», *Ἐθρὸςονον*, Ἀφιέρωμα στὸν Μανὸλη Χατζηδάκη, Ἀθήνα, 1992, σ. 3-7. Τὰ μέχρι τὸ 1992 δημοσιεύματα τοῦ Μανὸλη Χατζηδάκη, ἀναγράφονται *αὐτόθι*, σ. 8-23. *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, περ. Δ', ΚΒ', σ.

Ἀρχαιοτήτων ξεχωρίζουν ἡ διάσωση ἑκατοντάδων εἰκόνων καὶ ἄλλων κειμηλίων κατὰ τοὺς σεισμοὺς τῆς Ζακύνθου τοῦ 1953 καὶ ἡ δημιουργία ἀργότερα τοῦ νέου Μουσείου Ζακύνθου· ἡ ἴδρυση στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο «Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως καὶ Ἀποκαταστάσεως Ζωγραφιῶν καὶ Ψηφιδωτῶν», τοῦ ὁποίου τὰ συνεργεῖα ἐπέτελεσαν σημαντικώτατο ἔργο σὲ ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρο· ἡ συντήρηση ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἐργαστήριον καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή του ἑκατοντάδων εἰκόνων τῆς μοναδικῆς συλλογῆς τῆς Μονῆς Σινᾶ· τέλος ἡ ὀργάνωσις τὸ 1964 στὸ Ζάππειο τῆς μεγαλύτερης μέχρι σήμερα Διεθνoῦς Ἐκθέσεως Βυζαντινῆς Τέχνης. Τὸ ἔργο τοῦ Χατζηδάκη διεκόπη ἀποτόμως τὸ 1967 καὶ παρέμεινε ἀναιτίως ἀργὸς στὰ χρόνια τῆς μεγαλύτερης ὀριμότητός του. Τὸ πολὺ ἐκτεταμένο συγγραφικὸ του ἔργο καλύπτει ὀλόκληρη τὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη. Καίρια ὑπῆρξε ἡ συμβολή του στὴν μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς καὶ κυρίως τῆς κρητικῆς σχολῆς, τῆς ὁποίας ξανάγραψε βάσει νέων στοιχείων τὴν ἱστορία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς διαμορφώσεώς της τὸν 15ο καὶ τῆς μεγάλης ἀκμῆς της τὸν 16ο αἰῶνα. Θεμελιώδη εἶναι τὰ βιβλία του γιὰ τὶς συλλογὰς εἰκόνων τῆς Βενετίας καὶ τῆς Πάτμου καὶ ὁ δῖτομος κατάλογος τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιον Ἑλλήνων ζωγράφων. Στὴν Ἀκαδημία ἴδρυσε Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης καὶ εὐτύχησε νὰ δεῖ λίγο πρὶν πεθάνει τὸν πρῶτον τόμον τοῦ Εὐρετηρίου τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ὀραματίσθηκε καὶ γιὰ τὸ ὁποῖον εἶχε ἀγωνισθεῖ με πείσμα.

Ἀναφέρθηκα προηγουμένως στὶς δημοσιεύσεις τοῦ Σωτηρίου γιὰ τὰ κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Σινᾶ, καὶ στὶς ἐργασίες τοῦ Χατζηδάκη στὴν Μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ ἐπὶ ἔτη συμμετοχὴ του στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀνασθηλώσεως τοῦ Παναγίου Τάφου. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι οἱ σημαντικώτεροι Ἑλληνες βυζαντινολόγοι ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους στὰ κατάλοιπα τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, πρᾶγμα ποὺ δὲν ἔπραξαν οἱ κλασσικοὶ ἀρχαιολόγοι. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἐνέργειες κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀποσπασματικές, ἀσυντόνιστες, χωρὶς συνέχεια, ἀφοῦ ἡ Ἑλλὰς δὲν ἀξιώθηκε νὰ ἀποκτήσει ἐρευνητικὰ κέντρα στὶς χώρες αὐτές, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ παρουσία ἐπὶ αἰῶνες ἀφῆσε ἀνεξίτηλα σημάδια, καὶ ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ ἀξιοποιηθοῦν, ἂν ὑπῆρχε ἡ πολιτικὴ βούλησις καὶ κάποιον ὄραμα — ἄνθρωποι ὑπάρχουν καὶ χρήματα βρίσκονται— τὰ κενὰ σήμερα κτηριακὰ συγκροτήματα ποὺ

9-56 (ἀποτιμήσεις τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χατζηδάκη καὶ κατάλογος τῶν δημοσιευμάτων του).

ἄφησαν οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες πρὸς φυλλορροοῦν, καὶ αὐτὰ πρὸς κατέχουν ἀκόμη ἢ Ἀγιοταφικὴ Ἀδελφότης καὶ τὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας, ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ καὶ νὰ προβληθεῖ ἡ πολιτιστικὴ τουλάχιστον παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή.

Ἐπέλεξα ἀκριβῶς ὡς θέμα τῆς ὀμιλίας μου μίαν ἀπὸ τὶς ἀξιόλογες συλλογὲς μεσαιωνικῆς τέχνης πρὸς ἔχουν διατηρηθεῖ σὲ ἑλληνικὰ χέρια στὶς χῶρες αὐτές, ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἀνθοῦσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα: Τὰ εἰκονογραφημένα βυζαντινὰ χειρόγραφα τοῦ παλαιφάτου Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων. Οἱ μικρογραφίες τους ἔχουν δημοσιευθεῖ μόνον ἀποσπασματικὰ καὶ μερικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν χρονολογία ἢ τὸν τόπο παραγωγῆς τους ἐπιδέχονται ἀναθεώρηση⁶. Ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου ἔγινε μὲ τὴν πρόθυμη ἄδεια τῆς Ἀγιοταφικῆς Ἀδελφότητος. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Βιβλιοθηκᾶριο Θεοφιλέστατο Ἐπίσκοπο Κωνσταντίνης Κύριο Ἀρίσταρχο γιὰ τὴν βοήθειά του. Γιὰ παλαιογραφικὰ ζητήματα συμβουλευθῆκα τὸν συνάδελφο κ. Ἀγαμέμνονα Τσελίκα.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων περιέχει σήμερον περίπου 1900 ἑλληνικὰ χειρόγραφα⁷. Ὑπὸ τὴν σημερινή της μορφή ἀνάγεται στὴν τελευταία εἰκοσασετία τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν ὁ πατριάρχης Νικόδημος (1883-1890) ἀπεφάσισε νὰ συγκεντρώσει τὰ χειρόγραφα πρὸς εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὶς δηώσεις καὶ τὶς πυρκαγιὰς στὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια τῶν Ἀγίων Τόπων. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχου Νικοδήμου συνετέλεσε στὸ νὰ περιορισθοῦν κατὰ πολὺ, ὅχι ὅμως δυστυχῶς καὶ νὰ ἐκλείψουν, οἱ κλοπὲς χειρογράφων ἢ μεμονωμένων φύλλων⁸. Τὴν ἴδια ἐποχὴ συντάξε

6. Στὴν διαπραγμάτευση πρὸς ἀκολουθεῖ, παρέχεται γιὰ κάθε χειρόγραφο μόνον ἡ βασικὴ βιβλιογραφία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες, χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες συντομογραφίες:

Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη = Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Πετρούπολει, Α'-Ε', 1891-1915.

CUTLER, *Aristocratic Psalters* = Α. CUTLER, *The Aristocratic Psalters in Byzantium*, Παρίσι, 1984.

HATCH, *Miniatures* = W. H. P. HATCH, *Greek and Syrian Miniatures in Jerusalem*, Cambridge, Massachusetts, 1931.

SPATHARAKIS, *Corpus* = I. SPATHARAKIS, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts, to the Year 1453*, Leiden, 1981.

7. Τὸ 1953 περιεῖχε 1866 ἑλληνικὰ χειρόγραφα κατὰ τὸν J. - M. OLIVIER, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*, Brepols-Turnhout, 1995, σ. 399. Ἡ Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη περιέχει ἐπίσης πάνω ἀπὸ 500 χειρόγραφα γραμμμένα σὲ ἄλλες γλώσσες.

8. Τὸ τετραεγγελο Ἀναστάσεως 7, λ.χ., δόθηκε περὶ τὸ 1918 ὡς ἐνέχυρο καὶ περιῆλθε τε-

τὸν μνημειώδη πεντάτομο κατάλογο τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῶν Ἱεροσολύμων ὁ μεγάλος παλαιογράφος Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς⁹. Τὰ χειρόγραφα τῆς ἐνιαίας πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης κράτησαν τὴν ἀρίθμηση τῶν συλλογῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται. Διακρίνονται ἔτσι οἱ κώδικες Τάφου — ποὺ ἀνῆκαν στὴν βιβλιοθήκη τῆς Ἀγιοταφικῆς Ἀδελφότητος—, Σταυροῦ καὶ Ἀγίου Σάββα — ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς βιβλιοθηκῆς τῶν ἀντιστοιχῶν μονῶν—, Ἀναστάσεως — ἀπὸ τὸ σκευοφυλάκιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως— καὶ Νέας Συλλογῆς — ποὺ περισυνελέγησαν ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναζαρέτ καὶ μετέπειτα πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Φώτιο καὶ τοὺς ἀρχιμανδρίτες Παρθένιο καὶ Κλεόπα.

Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν βυζαντινῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων τῶν Ἱεροσολύμων εἶναι θρησκευτικοῦ περιεχομένου, καὶ μεταξὺ αὐτῶν πολυαριθμότεροι εἶναι οἱ κώδικες, ποὺ περιέχουν τὸ σημαντικώτερο χριστιανικὸ κείμενο, τὸ εὐαγγέλιο. Ἐπτὰ βυζαντινὰ τετραεὺς ἀγγελα, τέσσερα εὐαγγελιστάρια καὶ δύο Καινὲς Διαθήκες τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης κοσμοῦνται μὲ διακοσμητικὰ πλαίσια τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Εὐσεβίου, κανόνες ἀντιστοιχίας, προσωπογραφίες τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ ἐπίτιτλα μὲ φυτικὸ διάκοσμο. Δὲν ἔχουν δυστυχῶς σωθεῖ στὰ Ἱεροσόλυμα εὐαγγέλια διακοσμημένα μὲ σκηνὲς τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου.

Τὸ ἀρχαιότερο ἀκριβῶς χρονολογημένο ἱστορημένο βυζαντινὸ χειρόγραφο τῶν Ἱεροσολύμων εἶναι ἓνα εὐαγγελιστάριο τοῦ 1060/61, ποὺ φυλάσσεται στὴν Μονὴ τῆς Μεγάλης Παναγίας, δίπλα στὸ Πατριαρχεῖο¹⁰. Τὰ δύο πρῶτα φύλλα

λικῶς στὴν Walters Art Gallery τῆς Βαλτιμόρης, ὅπου φέρει τὸν ἀριθμὸ W 532· βλ. G. VIKAN (ἐπιμ.), *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton, 1973, ἀριθ. 43. Τὸ τετραεὺς ἀγγελο Ἀναστάσεως 14 ἐκλάπη κατὰ τὸν μεσοπόλεμο καὶ ἀνῆκε σήμερα στὴν Scheide Library τοῦ Princeton (αὐτόθι, ἀριθ. 33). Τὸ χειρόγραφο Ἀναστάσεως 4 ἔχει περιέλθει στὴν Walters Art Gallery (ἀριθ. W 535). Διάφορα φύλλα μὲ μικρογραφίες τοῦ εὐαγγελισταρίου Ἀναστάσεως 5 ἔχουν καταλήξει στὴν Βιβλιοθήκη Pierpont Morgan τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ στὸ Art Museum τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Princeton (αὐτόθι, ἀριθ. 62). Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικος Ἀναστάσεως 9 ἔχουν ἀποκοπεῖ δύο μικρογραφίες, ποὺ περιγράφει ὁ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Γ', σ. 207-208, καὶ ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη Τάφου 47 ἄλλες τρεῖς (HATCH, *Miniatures*, σ. 100-102, πίν. XLIII-XLV).

9. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, ἐν Πετροπόλει, Α'-Ε', 1891-1915.

10. *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Γ', σ. 226-229. Κ. καὶ S. LAKE, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, Βοστώνη, V, 1936, σ. 21, ἀριθ. 213, πίν. 367-373. Ι. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden, 1976, σ. 57-58, 244, εἰκ. 26. G. GALAVARIS, *The Illustrations of Prefaces in Byzantine Gospels*, Βιέννη, 1979, σ. 131, 140, εἰκ. 102. SPATHARAKIS, *Corpus*, σ. 24-25, ἀριθ. 72, εἰκ. 127-129.

του κοσμοῦνται με μία ὀλοσέλιδη μικρογραφία τὸ καθένα. Στὴν πρώτη, ἡ Παναγία δέεται πρὸς τὸν Χριστὸ γιὰ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ ἀφιερωτοῦ Βασιλείου, πὸ εἰκονίζεται γονυκλινής, ἐνῶ ἀπτεται τῶν ἀχράντων ποδῶν τῆς Θεοτόκου, ὅπως γράφει πολὺστιχη ἐπιγραφή γραμμμένη με κιννάβαρι πάνω στὸν βαθυγάλαζο κάμπο. Τέτοιες παραστάσεις ἀπαντοῦν καὶ ἄλλοῦ, συνήθως ὅμως εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς πὸ δέχεται τὴν δέηση καὶ ὄχι μόνο τὸ χέρι του, πὸ ἐδῶ προβάλλει ἀπὸ κύκλο ἐπάνω δεξιά. Στὴν δεύτερη παράσταση πέντε κίονες στηρίζουν ἓνα ἐπιστύλιο, ὅπου ὑψώνονται τρία κουβούκλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κρέμονται καντήλια. Ἀνάμεσα στοὺς κίονες στέκονται οἱ εὐαγγελιστές, πὸ κρατοῦν εὐαγγέλια καὶ εὐλογοῦν. Κατὰ τὸν Καθηγητὴ Γαλάβαρη ἡ παράσταση, ἔργο ἴσως παλαιστινιακοῦ ἐργαστηρίου, εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Εἰρηναίου *Στύλος ... καὶ στήριγμα τῆς ἐκκλησίας τὸ εὐαγγέλιον καὶ πνεῦμα ζωῆς· εἰκότως τέσσαρας ἔχειν αὐτὴν στύλους*.

Στὸν 11ο αἰῶνα ἀνήκει καὶ τὸ ἐλάχιστα γνωστὸ εὐαγγελιστάριο ὑπ' ἀριθ. 1 τῆς συλλογῆς πὸ εἶχε καταρτίσει ὁ Μητροπολίτης Ναζαρέτ καὶ μετέπειτα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Φώτιος¹¹. Κοσμεῖται με καλοδιατηρημένες παραστάσεις πλάτους μιᾶς στήλης τῶν εὐαγγελιστῶν, καθιστῶν, πὸ γράφουν τὴν ἀρχὴ τῆς περικοπῆς πὸ ἀκολουθεῖ (εἰκ. 9). Οἱ μορφές καταλαμβάνουν ὀλόκληρο τὸ ὕψος τῆς παραστάσεως — οἱ φωτιστέφανοι ἐφάπτονται τῆς παρυφῆς. Ἡ ἀπόδοσή τους εἶναι ἐπίπεδη, με ἐλάχιστες φωτισκιᾶσεις στὰ ἀνοιχτόχρωμα ἐνδύματα, καὶ με ἀνόργανες τονισμένες πτυχές, πὸ κατατέμνουν τὶς ἐπιφάνειες καὶ προσδίδουν μιὰν αὐτοτέλεια στὰ μέλη τοῦ σώματος. Ἀνάλογη ἀπόδοση συναντᾷ κανεὶς σὲ ἔργα τῆς ἱερατικῆς τεχνοτροπίας τοῦ 11ου αἰ., ὅπως στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ¹². Ἡ τεχνοτροπία αὐτὴ, χαρακτηριστικὴ τῆς πρώτης πενηταετίας τοῦ 11ου αἰ., ἐπιβιώνει σὲ δευτερεύοντα ἔργα τῆς δεύτερης πενηταετίας, στὴν ὁποία μᾶλλον ἀνήκει τὸ χειρόγραφό μας, λ.χ. στὶς χρονολογημένες στὸ 1074 τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ χωριὸ Ἁγιος Μάρκος τῆς Κερκύρας.

Οἱ εὐαγγελιστῆς τοῦ τετραευαγγέλου Τ ἄ φ ο υ 4 9 κάθονται μπροστὰ σὲ συμ-

11. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Ε', σ. 323-324. A. BAUMSTARK, «Palaestinensia. Ein vorläufiger Bericht», *Römische Quartalschrift*, 20, 1906, σ. 175, πίν. VIII.4.

12. Γιὰ τὴν ἱερατικὴ τεχνοτροπία βλ. λ.χ. P. L. VOCOTΟPOULOS, «Fresques du XIe siècle à Corfou», *Cahiers Archéologiques*, 21, 1971, σ. 178-179, καὶ D. MOURIKI, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece During the Eleventh and Twelfth Centuries», *Dumbarton Oaks Papers*, 34-35, 1982, σ. 79-88. Γιὰ τὴν ζωγραφικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου βλ. καὶ K. SKAWRAN, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Pretoria, 1982, σ. 69-73· M. PANAYOTIDI, «La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'Iconoclasme jusqu'à l'avènement des Comnènes», *Cahiers Archéologiques*, 34, 1986, σ. 89-102.

παγή κυβόσχημα τραπέζια, πάνω στα όποια είναι τοποθετημένα τὰ σύνεργα τῆς γραφῆς¹³. Ὅρισμένα στοιχεῖα, ὅπως τὸ πλαίσιο καὶ τὰ ἐπιπλα, θυμίζουν μικρογραφίες τῆς λεγομένης Ὁμάδος τοῦ Κοκκινοβάφου, τῆς πρώτης πενηνταετίας τοῦ 12ου αἰώνα¹⁴.

Σύμφωνα μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ του σημείωμα, τὸ εὐαγγελιστάριο Ἄ ν α σ τ ἄ σ ε ω ς 9 ἐγράφη τὸ 1152 γιὰ τὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Τιβεριάδος¹⁵. Ἀπὸ τίς τρεῖς μικρογραφίες ποὺ εἶχε τὸν καιρὸ τοῦ Ἀθανασίου Παπαδοπούλου-Κεραμέως σώζεται μόνο μία, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν περικοπὴ τοῦ Ἀ΄ Σαββάτου τῶν Νηστειῶν. Εἰκονίζεται ἡ ἔνθρονη μετωπικὴ Παναγία ποὺ κρατεῖ μπροστά της τὸν Χριστό, καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφή Η ΤΙΒΕΡΙΑΔΙΟΤΗC C A (εἰκ. 2). Ὅπως δείχνει ὁ τίτλος της, ἡ μικρογραφία μας πρέπει νὰ ἀντιγράφει κάποια φημισμένη εἰκόνα ποὺ βρισκόταν στὴν Τιβεριάδα. Ἡ ἀπεικόνιση τῆς ἐνθρόνου Θεοτόκου σὲ εὐαγγελιστάριο ξενίζει, δὲν εἶναι ὡστόσο ἡ μόνη παράσταση τῆς Θεοτόκου στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας ποὺ κοσμεῖ χειρόγραφο εὐαγγέλιο. Ἀνάλογη ὀλοσέλιδη μικρογραφία ὑπάρχει στὸ τετραεὺγγελο Garrett 5 τοῦ Princeton, τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Σκήτη τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου στὸ Ἄγιον Ὄρος, ἐκεῖ ὅμως βρίσκεται στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ κώδικος, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν μικρογραφία τοῦ Ματθαίου¹⁶. Τὸ χειρόγραφο γράφηκε καὶ διακοσμήθηκε στὴν Παλαιστίνη καὶ σχετίζεται μὲ τοὺς πρώτους κώδικες τῆς λεγομένης ὁμάδος τῆς διακοσμητικῆς τεχνοτροπίας ἢ ἔψιλον¹⁷.

13. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α΄, σ. 128. HATCH, *Miniatures*, σ. 81-84, πίνακες XXIV-XXVII.

14. Βλ. γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴ R. S. NELSON, «Theoktistos and Associates in Twelfth-Century Constantinople: An Illustrated New Testament of A.D. 1133», *The J. Paul Getty Museum Journal*, 15, 1987, σ. 63, 66, 70-72, 74, 75-76· J. C. ANDERSON, «The Illustrated Sermons of James the Monk: their Dates, Order and Places in the History of Byzantine Art» *Viator*, 22, 1991, σ. 69-120· B. CROSTINI LAPPIN, «Structure and Dating of Codex Atheniensis Graecus 788, Typikon of the Monastery of the Theotokos Evergetis», *Scriptorium*, 52.2, 1998, σ. 330-349.

15. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Γ΄, σ. 207-208. Κ. καὶ S. LAKE, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, I, 1934, σ. 12, ἀριθ. 11, πίν. 19-22. SPATHARAKIS, *Corpus*, σ. 44, ἀριθ. 148, εἰκ. 282-283.

16. G. VIKAN (ἔπιμ.), *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton, 1973, εἰκ. 58.

17. Γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴ βλ. κυρίως P. CANART, «Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe et le style palestinien-chypriote "epsilon"», *Scrittura e civiltà*, 5, 1981, σ. 17-76· A. WEYL CARR, «A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century», *Dumbarton Oaks Papers*, 36, 1982, σ. 39-81· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Byzantine Illumination, 1150-1250: The Study of a Provincial Tradition*, Σικάγο, 1987· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Cyp-

Τυπικό παράδειγμα τῆς πολυπληθοῦς αὐτῆς ομάδος εἶναι ἡ Καινὴ Διαθήκη Τάφου 47¹⁸. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κάθε εὐαγγελίου εἰκονίζοντο σὲ παρέμβλητα φύλλα χρώματος ξεθωριασμένης πορφύρας οἱ εὐαγγελισταὶ καθιστοί. Σώζονται μόνο ὁ Ματθαῖος καὶ ὁ Μάρκος. Ὁ Λουκᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης ἀφαιρέθηκαν τὴν δεκαετία τοῦ 1930 ἢ 40. Οἱ τόνοι παστέλ, ἡ δισδιάστατη ἀπόδοση καὶ ἡ σχηματοποιημένη πτυχολογία στοὺς γλουτοὺς καὶ τοὺς μηροὺς εἶναι χαρακτηριστικὲς τῆς ομάδος αὐτῆς, πού τώρα τοποθετεῖται στὴν δευτέρη πενηνταετία τοῦ 12ου αἰ. καὶ τῆς ὁποίας ἀρκετὰ παραδείγματα γράφηκαν στὴν Παλαιστίνη ἢ στὴν Κύπρο, ἀπὸ ὅπου ἀκριβῶς προέρχεται τὸ χειρόγραφό μας, τὸ ὁποῖο ἀφιερώθηκε στὸν Πανάγιο Τάφο τὸ 1577. Στὴν ἀρχὴ κάθε εὐαγγελίου εἶναι ζωγραφισμένο τετράγωνο ἐπίτιτλο μὲ διάκοσμο σασσανιδικῶν ἀνθεμίων καὶ στὸ κέντρο τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα μέσα σὲ μετάλλιο, θέμα ἀρκετὰ συνηθισμένο τὸν 12ο αἰ. (εἰκ. 8). Τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν εὐαγγελίων καὶ τῶν Πράξεων εἶναι ζωόμορφα ἢ φυτικά. Ἡ Καινὴ Διαθήκη Τάφου 47 χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τῆς δευτέρας πενηνταετίας τοῦ 12ου αἰ., καὶ ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ κυπριακὸ ἐργαστήριον.

Τὸ τετραεὐάγγελο Νέας Συλλογῆς 28¹⁹ ἀνήκει σὲ μιὰ ομάδα χειρογράφων πού μελέτησαν οἱ Demus²⁰ καὶ Buchthal²¹, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τῆς προηγουμένης καὶ ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἔντονα ἀπὸ τὴν λεγομένη δυναμικὴ τεχντροπία τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 12ου αἰ. Ἡ πτυχολογία εἶναι ταραγμένη, τὰ περιγράμματα ἀνήσυχα, οἱ στάσεις συχνὰ ὑπερβολικὰ κινημένες χωρὶς λόγο. Χαρακτηριστικὴ τῆς ομάδος εἶναι ἡ σχεδίαση τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ τοῦ ἀφύσικα σκυμμένου Ἰωάννου, ὥστε νὰ φαίνεται τὸ πέλμα (εἰκ. 6). Τὰ χρώματα εἶναι χαρωπά· κυριαρχοῦν τὸ πράσινο ἀμυγδάλου καὶ τὸ τριανταφυλλί. Στὴν πρώτη σελίδα κάθε εὐαγγελίου τετράγωνο ἐπίτιτλο κοσμοῦνται μὲ φυτικὰ θέματα (εἰκ. 7). Στὸ ἐπάνω μέρος κάθε ἐπίτιτλου δύο πουλιὰ πλαισιώνουν λουλούδι ἢ περιρραντήριον, ἐνῶ δεξιὰ ἓνα πουλιὸ στέκεται πάνω σὲ τεράστιον σασσανιδικὸ ἀνθέμιον, πού φυτρώνει ἀπὸ τὴν ὀριζόντια προ-

rus and the "Decorative Style"», *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου*, XVII, 1987-88, σ. 123-167.

18. *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Α', σ. 126-127. HATCH, *Miniatures*, σ. 97-107, πίν. XL-L. A. WEYL CARR, «Cyprus and the "Decorative Style"», *ἑ.ἀ.*, σ. 124 σημ. 4, 134-136, εἰκ. 4.

19. *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Ε', σ. 348-349. HATCH, *Miniatures*, σ. 110-112, πίν. LIII-LV.

20. O. DEMUS, «Studien zur byzantinischen Buchmalerei des 13. Jahrhunderts», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, IX, 1960, σ. 77-89.

21. H. BUCHTHAL, «Studies in Byzantine Illumination of the Thirteenth Century», *Jahrbuch der Berliner Museen*, N. F., 25, 1983, σ. 27-102.

έκταση τῆς κάτω παρυφῆς. Ζῶα καὶ λουλούδια σχηματίζουν τὰ ἀρχικά γράμματα στὴν πρώτη σελίδα κάθε εὐαγγελίου. Ὁ Buchthal εἶχε χρονολογήσει τὴν ομάδα αὐτὴ στὴν περίοδο 1220-1250 καὶ τὴν εἶχε συσχετίσει μὲ τὰ βιβλιογραφικά ἐργαστήρια τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας. Τὰ χρονικά αὐτὰ πλαίσια θὰ πρέπει νὰ διευρυνθοῦν πρὸς τὰ κάτω, μετὰ τὴν δημοσίευση μικρογραφίας αὐτῆς τῆς τεχνοτροπίας τοῦ χρονολογημένου στὸ 1285 τετραεσαγγέλου 219 τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης, τὸ ὁποῖο ἐκλάπη τὸ 1917 καὶ ἀπὸ τότε βρίσκεται στὴν Σόφια μαζί μὲ ἑκατοντάδες χειρογράφων καὶ ἄλλων κειμηλίων, ποὺ δὲν ἐπεστράφησαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Βουλγαρία, ὅπως ἐπέβαλλε ἡ συνθήκη τοῦ Neuilly, καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἀντελήφθη νὰ γίνεταί καμία ἑλληνική ἐνέργεια, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν περὶ τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος θόρυβο²².

Τὸ τετραεσαγγέλο Τάφου 56, τοῦ 12ου αἰ., κοσμεῖται μὲ μετρίας τέχνης ὀλοσέλιδες μικρογραφίες τῶν εὐαγγελιστῶν πάνω σὲ βαθυκυανό κάμπο²³. Ὁ Μάρκος καὶ ὁ Λουκᾶς γράφουν ἐδῶ τὸ εὐαγγέλιό τους καθ' ὑπαγόρευσιν τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ἀντιστοίχως, σύμφωνα μὲ παλαιὰ παράδοση (εἰκ. 5), ἐνῶ ὁ Ἰωάννης τὸ ὑπαγορεύει στὸν μαθητὴ του Πρόχορο, ποὺ κάθεται μπροστὰ σὲ ἀρχιτεκτόνημα καὶ ὄχι μπροστὰ στὸ σπήλαιο τῆς Πάτμου, ὅπως συχνὰ συμβαίνει. Οἱ παραστάσεις τῶν εὐαγγελιστῶν μαζί μὲ ἄλλα πρόσωπα εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ ἀρχαῖες παραστάσεις συγγραφέων μὲ τὴν μούσα ποὺ τοὺς ἐμπνέει. Μαρτυροῦνται σὲ βυζαντινὲς μικρογραφίες ἀπὸ τὴν πρώτη πενηνταετία τοῦ 10ου αἰ. καὶ ἐξῆς, σὲ ἐλεφαντοστὰ ὅμως ἀπαντοῦν ἤδη τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο²⁴.

Τὸ τετραεσαγγέλο Τάφου 41 ἀνάγεται καὶ αὐτὸ στὸν 12ο αἰ., κοσμεῖται ὅμως μὲ μικρογραφία τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου σὲ παρέμβλητο φύλλο, τῆς δεύτερης μᾶλ-

22. Slavjanski, Grčki i Orientalski rękopisi ot Sbirkata na Centära za Slavjano-Vizantijski Proučvanija («Ivan Dujčev»), Σόφια, 1988, σ. 14-15, ἀριθ. 42, πίν. XXVII. Actes de la table ronde («Principes et méthodes du catalogage des manuscrits grecs de la collection du Centre Dujčev»), Θεσσαλονίκη, 1992, εἰκ. σ. 12.

23. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 138. HATCH, *Miniatures*, σ. 85-88, πίν. XXVIII-XXXI. G. GALAVARIS, *The Illustrations of Prefaces in Byzantine Gospels*, Βιέννη, 1979, σ. 59, 140, εἰκ. 33-36. R. NELSON, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*, Νέα Ὑόρκη, 1980, σ. 75-76, 79, εἰκ. 50-51.

24. A. BAUMSTARK, «Eine antike Bildkomposition in christlich-orientalischen Umdeutungen», *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, 8, 1915, σ. 117-123. J. WEITZMANN-FIEDLER, «Ein Evangelientyp mit Aposteln als Begleitfiguren», *Adolph Goldschmidt zu seinem siebenzigsten Geburtstag am 15. Januar 1933*, Βερολίνο, 1935, σ. 30-34. H. HUNGER, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II, στ. 467-469 (λ. Evangelisten). C. NORDENFALK, «Der inspirierte Evangelist», *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XXXVI, 1983, σ. 177-190.

λον πενηνταετίας τοῦ 14ου αἰ.²⁵. Ὁ ἅγιος κάθεται σχεδὸν μετωπικά καὶ ἀντιβάλλει τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου πού εἶναι ἀνοιγμένο στὰ γόνατά του. Φορεῖ μπλέ ροῦχα μὲ ἔντονος δύσκαμπτες διχαλωτὲς πτυχῆς καὶ πλατιῆς φωτισμένες ἐπιφάνειες. Ἡ μορφὴ φαρδαίνει στὴν μέση καὶ στενεύει στοὺς ὤμους καὶ στὰ πόδια. Τὴν ἴδια δομὴ τῆς μορφῆς, τὴν ἴδια πτυχολογία, τὰ ἴδια ψυχρὰ χρώματα μὲ μεταλλικὲς ἀνταύγειες θὰ συναντήσομε στὶς μικρογραφίες τῶν κωδίκων gr. 407 τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας, Par. gr. 1242, καὶ Κουτλουμουσίου 62, τῶν μέσων καὶ τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 14ου αἰ.²⁶.

Τὸ τετραεὺάγγελο Τάφου 31, τοῦ 11ου αἰ., τὸ ὁποῖο ἔφερε τὸ 1683 ἀπὸ τὴν Κάφα τῆς Κριμαίας ὁ ἱερομόναχος Ἀρσένιος ὁ Νάξιος, κοσμεῖται στὴν ἀρχὴ μὲ ἐξαιρετικῆς τέχνης κανόνες ἀντιστοιχίας²⁷. Οἱ μορφές τῶν εὐαγγελιστῶν εἶναι τουναντίον ἄτεχνες, μὲ πεζὰ πρόσωπα, κοντοὺς δυνατοὺς λαιμούς, σκληρὴ καὶ ἀνόργανη πτυχολογία, τονισμένα περιγράμματα, ψυχρὰ ἀμαυρὰ χρώματα καὶ ἔντονα λευκὰ φῶτα στὰ ἐνδύματα. Ἡ μέτρια τέχνη τῶν μικρογραφιῶν τῶν εὐαγγελιστῶν ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς ὀφειλομένη σὲ ἐπιζωγράφηση τῶν μικρογραφιῶν τοῦ 11ου αἰ. μετὰ ἀπὸ ζημίες πού ὑπέστη ὁ κώδιξ ἀπὸ νερὸ τὸ 1875. Ἰχνη ἀπὸ βρέξιμο ὑπάρχουν μόνο σὲ ἓνα φύλλο. Δὲν διακρίνω ἴχνη ἐπιζωγράφησης στοὺς εὐαγγελιστῆς, καὶ ἂν εἶχαν βραχεῖ τὰ φύλλα ὅπου εἰκονίζονται, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ὑποστῆ ζημίες καὶ τὰ ἀντικρυστὰ ἐπίτιτλα, πρᾶγμα πού δὲν συμβαίνει. Ἡ μετριωτάτη τέχνη τῶν εὐαγγελιστῶν ὀφείλεται μᾶλλον στὸ ὅτι ζωγραφίσθηκαν μεταγενεστέρως σὲ ἐπιφάνειες πού ἦταν ἐλεύθερες. Τὴν ἀποψη αὕτῃ ἐνισχύει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Λουκάς εἶναι ζωγραφισμένος στὸν ἐλεύθερο χῶρο φύλλου ὅπου εἶναι γραμμμένο κείμενο²⁸. Ἡ σκληρὴ καὶ ἀκαμπτη πτυχολογία, τὰ ἔντονα λευκὰ φῶτα πάνω στὸ θερμὸ σάρκωμα, ἡ φτωχὴ χρωματολογία, ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ ὀψιμη χρονολόγηση τῶν εὐαγγελιστῶν, στὸν 15ο πιθανῶς αἰ.

Οἱ Πράξεις τῶν ἀποστόλων καὶ οἱ Ἐπιστολὲς κοσμοῦνται συνήθως μόνο μὲ προσωπογραφίες τῶν συγγραφέων. Τὸ θεολογικὸ περιεχόμενο τῶν Ἐπιστολῶν δὲν προσφέρεται οὕτως ἢ ἄλλως γιὰ διακόσμηση μὲ σκηνές. Ἡ Καινὴ Διαθήκη Τάφου

25. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 123-124. HATCH, *Miniatures*, σ. 96, πίν. XXXIX.

26. V. N. LAZAREV, *Istoriĭa Vizantijskoj Živopisi*, Μόσχα, 1986, εἰκ. 524-527. H. BUCHTHAL, «Toward a History of Palaeologan Illumination», K. WEITZMANN κ.ἄ., *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, Princeton, 1975, σ. 165-169, εἰκ. 33-34. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ κ.ἄ., *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Α', Ἀθήναι, 1973, σ. 453, εἰκ. 306.

27. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 104-105. HATCH, *Miniatures*, σ. 76-79, πίν. XIX·XXII.

28. HATCH, *Miniatures*, πίν. XXI.

37 περιέχει όλοσέλιδες μικρογραφίες τῶν ἀποστόλων Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, Πέτρου καὶ Ἰούδα (εἰκ. 4), ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἀντιστοίχων ὑποθέσεων ἢ ἐπιστολῶν²⁹. Οἱ ἀπόστολοι εἰκονίζονται ὄρθιοι —μετωπικὸς ὁ Ἰούδας, ἐλαφρὰ στραμμένοι πρὸς τὰ δεξιὰ οἱ ἄλλοι δύο—, κρατώντας κλειστὸ βιβλίον ἢ εἰλητάριο. Οἱ παραστάσεις ὄρθιων συγγραφέων στὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα κατάγονται ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀρχαῖα ἀγάλματα ρητόρων ἢ ποιητῶν. Οἱ ἡμερες, κλειστὲς μορφὲς πατοῦν στερεὰ στὸ πράσινο ἔδαφος. Τὰ ἀνετα ροῦχα μὲ τὴν λιτὴ πτυχολογία ἀναδεικνύουν τὴν σωματικὴτητα τῶν μνημειακῶν αὐτῶν μορφῶν, ποὺ θυμίζουσι τοιχογραφίες τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τετάρτου τοῦ 13ου αἰ., ὅπως τῆς Mileševa, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ Peč καὶ τῆς Soročani στὴν Σερβία. Τὸ χειρόγραφο ἀφιερώθηκε στὸν Ζωδόχο Τάφο τὸ 1589 ὑπὸ τῶν τιμωτάτων καὶ εὐγενεστάτων ἀρχόντων Θωμᾶ καὶ Γεωργιᾶ υἱοὶ Κριτοπουλαίων ἐξ Ἀδριανουπόλεως.

Ἡ μόνη σωζομένη όλοσέλιδη μικρογραφία τοῦ Πραξαποστόλου Τάφου 38, τοῦ πρώιμου 11ου αἰ., ποὺ ἀπεικονίζει τὸν συγγραφέα τῶν Πράξεων εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ, εἶναι ζωγραφισμένη σὲ φύλλο ποὺ προσετέθη μεταγενεστέρως³⁰. Ἡ κομψὴ μορφή τοῦ εὐαγγελιστοῦ μὲ τὸ πολὺπτυχο ἱμάτιο πρέπει μᾶλλον νὰ χρονολογηθεῖ στὸν ὄψιμο 12ο αἰ.

Ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὸ Ψαλτήριον εἰκονογραφήθηκε συχνότερα ἀπὸ κάθε ἄλλο. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς 151 Ψαλμοὺς περιέχει καὶ ἑννέα Ὁδές, παρμένες ἀπὸ διάφορα βιβλία τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Στὰ Ἱεροσόλυμα σώζονται τέσσερα βυζαντινὰ εἰκονογραφημένα ψαλτήρια, ποὺ ἀνήκουσι ὅλα στὴν κατηγορία τῶν συμβατικὰ ἀποκαλουμένων ἀριστοκρατικῶν, ὅπου οἱ μικρογραφίες εἴτε εἶναι όλοσέλιδες, εἴτε παρεμβάλλονται στὸ κείμενο. Ἡ διακόσμησή τους ποικίλλει· ἔτσι τὸ Ψαλτήριον Τάφου 53 εἰκονογραφεῖται μὲ 34 παραστάσεις σὲ μικρὴ κλίμακα, ἐμπνευσμένες ἀπὸ τίς ἐπιγραφές τῶν ἀντιστοίχων ψαλμῶν, ποὺ παρεμβάλλονται στὸ κείμενο³¹. Ἡ χρονολόγησις στὸ 1053-54, ποὺ συναντᾶται σὲ ὅλη

29. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 112-113. HATCH, *Miniatures*, σ. 93-95, πίν. XXXVI-XXXVIII.

30. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 113-115. HATCH, *Miniatures*, σ. 80, πίν. XXIII. HATCH, *New Testament*, πίν. XIII. SPATHARAKIS, *Corpus*, σ. 75, ἀριθ. 308, εἰκ. 538-539.

31. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 130-134· Ε', σ. 483-485. Κ. καὶ S. LAKE, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, Βοστώνη, I, 1934, σ. 10, ἀριθ. 6, πίν. 11. SPATHARAKIS, *Corpus*, σ. 21-22, ἀριθ. 58, εἰκ. 104-107. S. DUFRENNE, «L'illustration des psaumes dans le Psautier de Jérusalem, cod. Taphou 53: Rôle des tituli», C. MOSS - K. KIEFER (ἐπιμ.), *Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton, 1995, σ. 347-354.

σχεδόν την βιβλιογραφία, ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τοὺς Lake καὶ πιὸ πρόσφατα ἀπὸ τὴν Suzy Dufrenne, πού τοποθετεῖ τὸ χειρόγραφο στὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ.

Στὴν λεγόμενη διακοσμητικὴ τεχνοτροπία τῆς δεύτερης πενηνταετίας τοῦ 12ου αἰ. ἀνήκουν τὰ ψαλτήρια Σ τ α ρ ο ὺ 88 καὶ Τάφου 55. Τὸ πρῶτο ἀποτελοῦσε ἄλλοτε ἐνιαῖο κώδικα μετὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη Τάφου 47. Ἀπὸ τὴν διακόσμησή του σώζονται ἐπίτιτλο μετὰ τὸν Χριστὸ μέσα σὲ μετάλλιο στὴν ἀρχὴ τοῦ ψαλτηρίου, θέμα κοινὸ στὰ χειρόγραφα τῆς διακοσμητικῆς τεχνοτροπίας, καὶ πολλὴ ἐφθαρμένης μικρῶν διαστάσεων μικρογραφίες πού εἰκονογραφοῦν τὶς ᾠδές³². Στὸ ψαλτήριο Τάφου 55, τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 12ου αἰ., ξεχωρίζει μιὰ ὀλοσέλιδη μικρογραφία στὴν ἀρχὴ τῆς ᾠδῆς τῆς Θεοτόκου, ὅπου ἡ ὄρθια Βρεφοκρατοῦσα Παναγία ἀπλώνει προστατευτικὰ τὸ χέρι πρὸς ἕνα γονυπετῆ μοναχό, τὸν κτήτορα τοῦ χειρογράφου, πού ὑψώνει ἱκετευτικὰ τὰ χέρια³³ (εἰκ. 3). Ὁ κόκκινος κύκλος, πού ἐφάπτεται τοῦ πλαισίου ἐπάνω, μοιάζει μετὰ κρίκο ἀναρτήσεως. Ἡ μικρογραφία θυμίζει ἀνάλογες παραστάσεις τοῦ Ψαλτηρίου Διονυσίου 65, ἐπίσης τοῦ 12ου αἰ. ἀλλὰ πολὺ καλυτέρας τέχνης, καὶ τοῦ γεωργιανοῦ εὐαγγελισταρίου 902 τοῦ Μουσείου τῆς Τιφλίδος, τοῦ 1300, ὅπου ἡ Παναγία στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὸν Χριστό³⁴.

Τέλος τὸ Ψαλτήριο Τάφου 51 περιέχει τέσσερα ἐπίτιτλα μετὰ φυτικὸ καὶ ζωϊκὸ διάκοσμο καὶ μιὰ ὀλοσέλιδη παράσταση τοῦ Δαβίδ, τὸν ὁποῖο ἐλέγχει ὁ προφήτης Νάθαν γιὰ τὴν σχέση του —ὅπως λένε σήμερα— μετὰ τὴν Βηρσαβέε, καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς μετανοίας τοῦ γονυπετοῦς προφητάνακτος³⁵. Τὸ χειρόγραφο τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπως καὶ δύο ἄλλα ψαλτήρια πού βρίσκονται στὸ Βατικανὸ καὶ τὴν μονὴ τοῦ Σινᾶ, χρονολογεῖται στὴν δεύτερη πενηνταετία τοῦ 13ου αἰ., ἀλλὰ ἀντιγράφει ἐδῶ

32. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Γ', σ. 146-147. CUTLER, *Aristocratic Psalters*, σ. 41, ἀριθ. 24, εἰκ. 137-143.

33. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 137-138. A. CUTLER, «The Aristocratic Psalter: The State of Research», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, I, Ἀθήναι, 1979, σ. 427-428, 445-446, πίν. LXIV. 9-10. CUTLER, *Aristocratic Psalters*, σ. 43, ἀριθ. 26, εἰκ. 148-152.

34. I. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden, 1976, σ. 49-51, εἰκ. 18. R. NAUMANN - H. BELTING, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Βερολίνο, 1966, σ. 168, πίν. 46a.

35. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 129. K. WEITZMANN, «Eine Pariser-Psalter Kopie des 13. Jahrhunderts auf dem Sinai», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, VI, 1957, σ. 136-138, 140, εἰκ. 7 (ἀνατύπωση: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantine Liturgical Psalters and Gospels*, Λονδίνο, 1980, ἀριθ. II). CUTLER, *Aristocratic Psalters*, σ. 42-43, ἀριθ. 25, εἰκ. 144-147. Γ. ΓΑΛΑΒΑΡΗ, *Ζωγραφικὴ βυζαντινῶν χειρογράφων*, Ἀθήνα, 1995, σ. 254, εἰκ. 188.

όλοσέλιδη μικρογραφία τοῦ περιφήμου Ψαλτηρίου τῶν Παρισίων, τοῦ 10ου αἰ. (Par. gr. 139), ἡ ἄλλου ψαλτηρίου μὲ ἀνάλογο διάκοσμο³⁶. Τὰ ἐπίτιτλα ἀντιθέτως καὶ τὰ ἀρχικὰ γράμματα εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ κομνήνεια πρότυπα καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν ομάδα τοῦ Κοκκινοβάφου, τῆς πρώτης πενηνταετίας τοῦ 12ου αἰ.

Δεύτερο σὲ δημοτικότητα βιβλίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μετὰ τὸ Ψαλτήριο ἦταν ὁ Ἰὼβ, τοῦ ὁποῦ σὺζονται πάνω ἀπὸ 15 εἰκονογραφημένα χειρόγραφα. Τὸ κύριο μέρος τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ δικαίου Ἰὼβ καὶ τῶν φίλων του, εἰκονογραφεῖται μονότονα μὲ τὸν Ἰὼβ ἐνῶ συνδιαλέγεται μαζί τους. Οἱ μικρογράφοι εἰκονογράφησαν κυρίως τὸν πρόλογο καὶ τὸν ἐπίλογο, ποὺ ἔχουν ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα. Στὴν Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Ἱεροσολύμων ἀνήκει ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα καὶ πλουσιώτερα εἰκονογραφημένα χειρόγραφα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου: ὁ κῶδιξ Τάφου 5, ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα δείγματα τῆς παλαιολογείου τεχνοτροπίας στὰ χειρόγραφα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Μονὴ Ροζινοῦ κοντὰ στὸ Μελένικο καὶ εἰσῆλθε στὴν Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη τὸ 1674³⁷. Κοσμεῖται μὲ 116 μικρογραφίες ποὺ τὶς χαρακτηρίζουν τὸ μαλακὸ πλάσιμο καὶ οἱ μνημειακὲς μορφές (εἰκ. 10-11).

Ὁ Ἰὼβ τῶν Ἱεροσολύμων, ποὺ ἐθεωρεῖτο ἔργο τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 13ου αἰ., ἀποδόθηκε προσφάτως μὲ παλαιογραφικὰ κριτήρια σὲ κωνσταντινουπολιτικὸ ἐργαστήριό τῆς πρώτης τριακονταετίας τοῦ 14ου αἰ. ἀπὸ τὸν συνάδελφο Μπορίς Φόνκιτς, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι γράφηκε κατὰ παραγγελίαν τοῦ φημισμένου λογίου καὶ πολιτικοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου γιὰ τὴν βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, τὴν ὁποῖαν ἀνεκαίνισε τὸ 1316-1321.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο ἡ Θεία Λειτουργία δὲν γραφόταν σὲ κώδικες ἀλλὰ σὲ εἰλητάρια. Οἱ βυζαντινοὶ ἔβρισκαν φαίνεται πιὸ πρακτικὸ νὰ ξετυλίγει ὁ ἱερεὺς ἓνα εἰλητάριο, παρὰ νὰ γυρίζει τὰ φύλλα ἑνὸς βιβλίου. Λίγα εἶναι τὰ εἰκονογραφημένα εἰλητάρια τῆς Θείας Λειτουργίας ποὺ ἔχουν σωθεῖ, καὶ ὠραιότερο ἀπὸ ὅλα εἶναι τὸ χειρόγραφο Στὰρ οὐ 109 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἱεροσολύμων, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία τμήματα, συνολικοῦ μήκους 8,50 μ.³⁸. Τὸ ἀρχικὸ κείμενο

36. K. WEITZMANN, ἔ.ἀ., σ. 136-138, 140, εἰκ. 7. H. BELTING, «Zum Palatina-Psalter des 13. Jahrhunderts», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 21, 1972, σ. 36, εἰκ. 15-16.

37. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 15-19. HATCH, *Miniatures*, σ. 93-95, πίν. LVI-LXIII. B. L. FONKIČ, «O biblioteke Hori i pri Feodore Metohite», *Vizantijskij Vremennik*, 54, 1993, σ. 39-42.

38. A. GRABAR, «Un rouleau liturgique constantinopolitain, et ses peintures», *Dum-*

—ή Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου— πού ἀνάγεται στὸν 11ο αἰ., συμπληρώθηκε ἀργότερα στὴν ὀπισθία ὄψη καὶ σὲ πρόσθετα τμήματα μὲ μερικὲς εὐχὲς καὶ μὲ τὴν λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ κοσμεῖται μὲ μία προμετωπίδα καὶ μὲ εὐαγγελικὲς σκηνές, σκηνές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἁγίους, μοιρασμένους ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ κειμένου, πού πλαισιώνεται ἀπὸ διακοσμητικὸ πλέγμα (εἰκ. 1, 12, 13).

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν τόπο καὶ χρόνο ὅπου γράφηκε καὶ διακοσμήθηκε, ὁ Grabar, πού δημοσίευσε τὸ εἰλητάριο πρὶν ἀπὸ μισὸ σχεδὸν αἰῶνα, παρατήρησε ὅτι δίπλα στὴν ἐπίκληση *Μνήσθητι Κύριε τῆς πόλεως ἐν ἣ παροικοῦμεν* εἰκονίζεται συνοπτικὰ μία τειχισμένη πόλις μὲ τὴν ἐπιγραφή *Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ*, καὶ ὅτι στὴν προμετωπίδα δέεται πρὸς τὴν Θεοτόκο, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν λειτουργιῶν, ὁ ἅγιος Γεώργιος· συνεπέρανε γι' αὐτὸ ὅτι τὸ εἰλητάριο γράφηκε καὶ διακοσμήθηκε στὴν Βασιλεύουσα γιὰ ἓναν ναὸ τοῦ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἡ παράσταση τοῦ ἴδιου ἁγίου δίπλα στὴν εὐχὴ *Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων, τοῦ ἁγίου τοῦ δεῖνος οὗ καὶ τὴν μνήμην ἐπιτελοῦμεν*³⁹. Οἱ φιλοδουλεμένες μικρογραφίες τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ εἰληταρίου μὲ τὴν λεπτὴ χρωματολογία καὶ τὴν ἐκτεταμένη χρῆση χρυσοῦ ἀνήκουν στὴν μικρογραφικὴ τεχνοτροπία τῆς δεύτερης πενήνταετίας τοῦ 11ου αἰ., πού συνδέεται μὲ τὴν Μονὴ τοῦ Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη. Πολλοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπῆρχαν στὴν Βασιλεύουσα. Ἐλκυστικὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση νὰ ἀφιερῶθηκε τὸ εἰλητάριο στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Μαγγάνων, πού ἱδρυσε ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ., ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ. Τουναντίον, ἄλλα στοιχεῖα ὀδηγοῦν σὲ χρονολόγηση μεταγενέστερη κατὰ μερικὲς δεκαετίες. Ἡ εὐχὴ *ὑπὲρ τῶν πιστοτάτων καὶ φιλοχρίστων ἡμῶν βασιλέων καὶ τῆς φιλοχρίστου βασιλίδος ταιριάζει*, ὅπως παρατήρησε ὁ Grabar, στὴν συμβασιλεία τοῦ Ρωμανοῦ Δ' τοῦ Διογένης, τῆς Εὐδοκίας Μακρεμβολιτίσσης καὶ τῶν υἱῶν τῆς (1067-1071) ἢ τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ, τῆς συζύγου του Εἰρήνης καὶ τοῦ υἱοῦ των Ἰωάννου Β' (1092-1118). Ἡ συγγένεια τῶν μικρογραφιῶν μὲ χειρόγραφα τῆς μικρογραφικῆς τεχνοτροπίας τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 11ου αἰ. συνηγορεῖ γιὰ χρονολόγηση τοῦ εἰληταρίου γύρω στὸ 1070 μᾶλλον, παρὰ στὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α', ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἔκλινε ὁ Grabar.

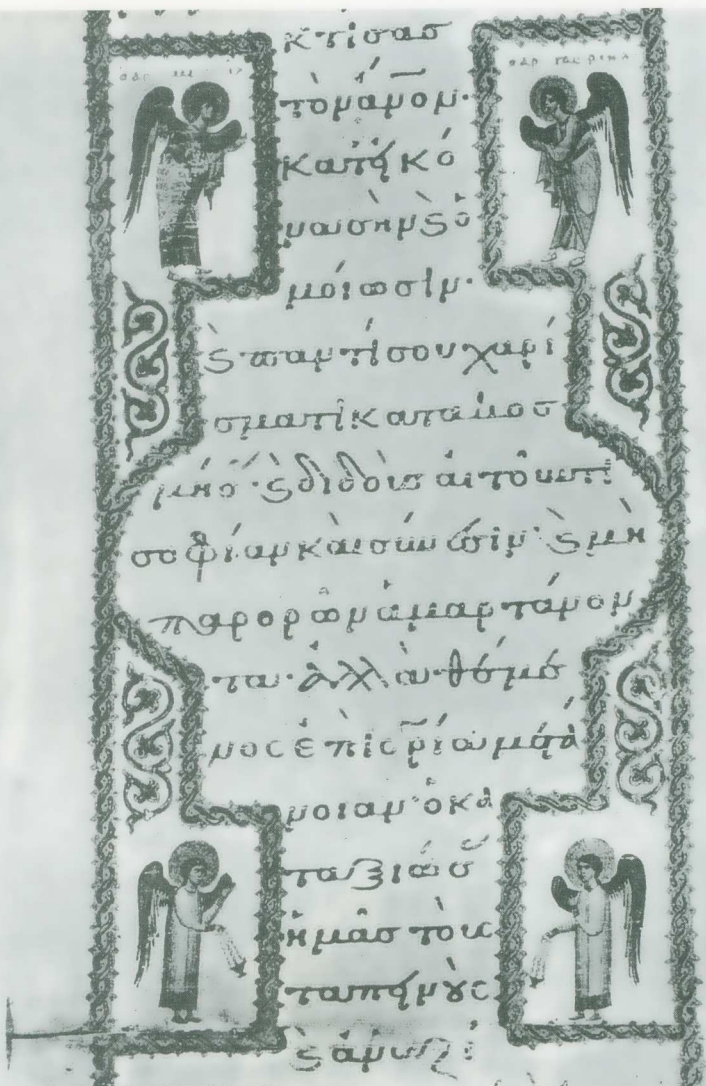
barton Oaks Papers, 8, 1954, σ. 161-199 (= A. GRABAR, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, Παρίσι, 1968, I, σ. 469-496· III, πίν. 124-134). C. WALTER, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Λονδίνο, 1982, σ. 66, 94, 103, 110, 195 σημ. 149, 214, 248.

39. A. GRABAR, *Rouleau liturgique*, σ. 165, 176, εἰκ. 16 (= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L'art de la fin de l'Antiquité*, I, σ. 471, 479· III, πίν. 131b).

Ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας εἰκονογραφήθηκαν κυρίως οἱ Λόγοι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Οἱ παλαιότεροι εἰκονογραφημένοι κώδικες περιλαμβάνουν καὶ τὶς 45 Ὀμιλίες του· ἀπὸ τὸν 11ο ὅμως αἰ. εἰκονογραφεῖται μίᾳ ἐπιλογῇ 16 ὀμιλιῶν, πού τὶς διάβαζαν στὴν ἐκκλησία σὲ ὀρισμένες ἑορτές. Ἔχουν σωθεῖ 36 εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς ἐπιλογῆς αὐτῆς, τὰ ὅποια ἔχει μελετήσει ὁ συνάδελφος κ. Γιώργος Γαλάβαρης⁴⁰, καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα εἶναι ὁ κ ὦ δ ι ξ 14 τοῦ Παναγίου Τάφου, ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης⁴¹. Περιέχει ἐπὶ πλέον ἓναν *Λόγον εἰς τὴν ἁγίαν Γέννησιν*, πού εἶχε ἀποδοθεῖ στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, ἀλλὰ πού γράφηκε, σύμφωνα μὲ νεώτερες ἔρευνες, ἀπὸ τὸν Ἰωάννη πρεσβύτερο Εὐβοίας, ἄσημο συγγραφέα τοῦ 8ου αἰ., καθὼς καὶ τὰ σχόλια σὲ τέσσερις ἀπὸ τὶς ὀμιλίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἑνὸς συγγραφέως πού εἶναι γνωστὸς ὡς Ψευδο-Νόννος. Σήμερα σώζονται 93 μικρογραφεῖς. Τὴν ἀρχὴ κάθε ὀμιλίας κοσμεῖ μακρόστενο ἐπίτιτλο. Στὸ ἐπίτιτλο τοῦ Λόγου εἰς τὸ ἔαρ καὶ εἰς τὸν μάρτυρα *Μάμαντα*, ὁ νεαρὸς ἅγιος, πού μαρτύρησε τὸν 3ο αἰ., ἀρμέγει μιὰ ἐλαφίνα, καθισμένος στὴν εἴσοδο σπηλαίου στὰ βουνὰ τῆς Καππαδοκίας, ὅπου εἶχε καταφύγει. Ἐνας στρατιώτης καταφθάνει τρέχοντας ἀπὸ ἀριστερά, γιὰ νὰ ὀδηγήσει τὸν ἅγιο στὸν ἡγεμόνα τῆς Καισαρείας Ἀλέξανδρο (εἰκ. 14). Δύο ὀμιλίες καὶ τὰ σχόλια τοῦ Ψευδο-Νόννου κοσμοῦνται ἐπὶ πλέον μὲ σειρὰ μικρογραφιῶν ζωγραφισμένων μέσα στὸ κείμενο, χωρὶς πλαίσιο καὶ χωρὶς χρωματιστὸ κάμπο. Ἡ πρώτη εἶναι ὁ *Λόγος εἰς τὸ ἔαρ* πού μόλις ἀνέφερα, πού διαβάζεται τὴν πρώτη Κυριακῇ μετὰ τὸ Πάσχα. Στὴν ὀμιλία αὐτῇ ὁ ἅγιος Γρηγόριος περιγράφει μὲ ποιητικὴ ἔξαρση τὶς ἀσχολίες τῶν ἀνθρώπων τὴν ἀνοιξή. Τὸ κείμενο εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ μίαν ἔκφραση περὶ τῆς ἀνοίξεως τοῦ μεγάλου σοφιστοῦ Λιβανίου, τοῦ ὁποίου ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξε πιθανώτατα μαθητῆς. Οἱ μικρογραφεῖς πού τὸ συνοδεύουν ἀκολουθοῦν πρότυπα τῆς ὑστέρως ἀρχαιότητος, ὅπως οἱ παραστάσεις τῶν μηνῶν ἢ ἡ εἰκονογρά-

40. G. GALAVARIS, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, Princeton, 1969.

41. *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Α', σ. 45-65. HATCH, *Miniatures*, σ. 58-75, πίν. I-XVIII, LXXII.1. K. WEITZMANN, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton, 1951, σποράδην. G. GALAVARIS, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*, Princeton, 1969, σ. 13 κ.έ., 19, 41, 71, 100, 126, 180, 222-227, εἰκ. 98-122. J. ANDERSON, «The Date and Purpose of the Barberini Psalter», *Cahiers Archéologiques*, 31, 1983, σ. 43-44, 47-51, 64 σημ. 36. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Common (Studite) Origin of the Moscow Menologium and Jerusalem Gregory», *Byzantion*, 57, 1984, σ. 5-11. I. HUTTER, «Le copiste du *Métaphraste*. On a Center for Manuscript Production in Eleventh Century Constantinople», G. PRATO (ἐπιμ.), *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito. Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia greca (Cremona, 4-10 ottobre 1998)*, Φλωρεντία, 2000, II, σ. 558, 559, 580.

Εικ. 1. Ειλητάριον Σταυρού 109. Εύχη του Τρισαγίου (Grabar).

Εικ. 2. Ευαγγελιστάριον Αναστάσεως 9, φ. 150ν. Θεοτόκος Τιβεριδιώτισσα.

Εἰκ. 3. Ψαλτήριον Τάφου 55, φ. 260. Ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ ἀφιερωτῆς μοναχὸς Ματθαῖος.

Εικ. 4. Καινή Διαθήκη Τάφου 37, φ. 255v. Ο απόστολος Ιούδας.

Εικ. 5. Τετραεὐάγγελον Τάφου 56, φ. 105ν. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὑπαγορεύει
στόν εὐαγγελιστή Λουκά (Hatch).

Εικ. 6. Τετραευάγγελον Νέας Συλλογής 28, φ. 178ν. Ο εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης.

Εικ. 7. Τετραεὐάγγελον Νέας Συλλογῆς 28, φ. 111. Επὶ τίτλο τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου.

✠ Ἐν τῷ κησείστο ἁγίον μελεθεῖ.

ποιεῖ μίση
τῶ τοῦ ἀρχιστ
καὶ οἱ φαρισαῖοι
ἐλάτουν αὐτὸν
δε τί ποιούσιν ἐν
τοῖς σαῖμασιν
οὐκ ὄζειν καὶ
αὐτὸς ἐλάτουν
τοῖς τοῦ δεσποῦ
μεγίστου ἐπέποι
ησεν αὐτὸν ὅτι χρεῖ
σταν καὶ ἐπείρου
σεμνῶς καὶ οἱ με
τὰ τοῦ πῶς ἐ
σκηθὲν εἰς τὸν
οἶκον τοῦ εὐε
πλάμα θάραν

ΕΚΚΛ ΜΑΡΚΩΝ
Ἐν καιρῷ ἐκεί
μου ἐπὶ ῥά τῶ
ἰς τοῖς σαῖμα
σι κδιαντῶν απο
ρίμων καὶ ἡρ
ζαν τοῖς μαθη
ταῖς αὐτοῦ ὁδοῦ

Εἰκ. 9. Εὐαγγελιστᾶριον Νέας Συλλογῆς 1, φ. 142. Ὁ εὐαγγελιστὴς Μάρκος.

Εικ. 12. Ειλητάριον Σταυροῦ 109. Σταύρωση.

Εικ. 13. Ειλητάριον Σταυροῦ 109. Ὅραμα καὶ Αποτομή τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

αἰτορὶ καὶ ἰκδοτιορ
 μηδὲρ κακοπαθῆρ
 ἡμᾶς ὄξω τὸ μᾶσα
 γλαῖωρικαὶ ἰβρῶροῖς
 συμεζήσομερ. καὶ
 κησαιοσ τῶισώματι
 τῶν καθ' ἡμῶν τυ
 ραρρίδα. ὄρα ὁ σὺν
 κέ καὶ ὄσ κάμπου
 σαμ. ἡ τῆρ σὺν τῆ φου.
 ἔπαρᾶ σὺν ἡσθαιροῖ
 μῆτα. εἶδ' καταμῆ

σαμὲρ ὄξωσ τῶν πο
 θου, καὶ δ' ἄθει μὲρ
 ταῖσ ὀυρῖαισ σκηραῖς,
 τάχα σοι καὶ αὐτὸ θι
 θύσομερ δὲ κατὰ βῶτὸ
 ἄλορ σου θουσι ἀκῆριό.
 ὁ πατὴρ καὶ ὁ γῶ
 καὶ τῶν αὐτῶ ἄλορ. Ὁ
 τῆσὶ παῶσ ὄξωσ τῆ
 μὲ καὶ κρατοσ. εἰσ
 τοῖσ αἰῶρασ, γῆ
 μῆτα ::

τοῦ ἐκείνου πρὸς ἡμῶν ἡγετορὶ ἀρετῆσ ἰκῶν τὸ ἔ
 τοῦ θεοῦ εἰς τὸ ἔαρ καὶ εἰς τὸ ἡμᾶρ τῶν μᾶσαντα.
 γλαῖωρικαὶ ἰβρῶροῖς καὶ ἡμᾶρ ὄξωσ τῶν πο
 θου, καὶ δ' ἄθει μὲρ ταῖσ ὀυρῖαισ σκηραῖς,

1
 2
 1

Εἰκ. 14. Λόγοι ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Τάφου 14, φ. 27. Ὁ ἅγιος Μάμας.

Αρτι δε, τσοι μηρλια
 μου κομος αρμεζορ
 ται ουρι γας. και ρο
 μορ δε παρδουσι
 μεδρος. και φυ τοιο
 και παραιο δρβα
 ριζουσιρ. αρτι δε,

Φπορφυ τουρ τοσθ
 ρα παλφ. και ιζα
 τλιο και ραμοσοι
 κοδο μει. και ιτω
 υδωσφ πορφορ.
 και παρριδρ γαββ
 ται παρρορ ριθου.
 και αμωσ υθουσι δι
 ορα. και δικτυορ
 μακαθαιρ φ. και πα
 τρασ υπαρκαθου
 ται. αρτι μερνηφι

Λεργος μεδρ σα το
 παρρορ εκρωσασα.
 και παρρορ μερρα
 παρρατυσα, τηρε
 αυτισ σοφιαρ δωπ
 δεικρ νται. και ρα
 μερρα δφίπατα
 και ουρ ρα τα αρθη

και μερρ πορ ρι τα
 κηρ ρα. τασ δζα ρορ
 και αρτι θε τοιο συ
 ρι γας δζυ φαί ρου
 σα. και τας εθλα
 ταισ γορ ριασ δωπα
 λατ του σα. ερτορ.
 ομου λαρροσ και
 ασφ α ρα σ. λι δε

Εικ. 15. Λόγοι αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου Τάφου 14, φ. 33ν. Λόγος εις το εαρ.

τὸν ὄρνθην ὁμοίω
 σὺν τῇ χόρῃ ἀπὸ
 γῆς καὶ ἐν τῷ ἰσ-
 ρῷ αὐτὸν ἄβησαν
 προσκυρῆσθαι
 τὸ πᾶν τὸν ἰσ-
 ρῷ τὸν οὐτὸν ἄβ-
 χρυσοῖσιν ἄμμοις.
 ἐν τῷ ἰσ-ρῷ ἰε-
 ρῶ δὲ ἡμῶν Ἰωάν-
 νη μὲν ἰσ-ρῷ
 γαίμασι λεῖπν,
 τὸ πᾶν σὲ κοῦ κρᾶ-
 τος ἀπὸ τῆς κρᾶ-
 ραυ τῶν δὲ οἰμαρι
 τὸ παιδίον ἰσ-ρῷ
 κᾶμαισιν αὐτῶν ἴσ-
 ῶκατος προσκυ-
 μῆσαν τὸν αὐτῶ
 ἴσ-ρῷ σοὶ τὰ σπυ-
 ρίμα τῆ μου μέμ-
 ούρα φεοδύμασι
 οὐκ ἀφ᾽ ἑδικοῦ
 το τὰ πᾶν τα εἰ-
 μῆ παρῆσ ἰσ-ρῷ
 ροσέμισ γὰρ ταῖ
 μα τοῖσ κᾶται
 αὐτὸς κατ᾽ ἄλλο

Εικ. 16. Λόγοι ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Τάφου 14, φ. 106ν.
 Ἰωάννου Εὐβοίας, Λόγος εἰς τὴν Γέννησιν.

Εἰκ. 17. Λόγοι ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Τάφου 14, φ. 311.
 Ἡ Γέννηση τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸν μηρὸ τοῦ Διός.

Εἰκ. 18. Λόγοι ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Τάφου 14, φ. 312v. Τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης.

56
ψλήγορ τω εἴτῳ ἀρσβρικῶ εἰβρῆτε
θηλυκαὶ ὡσαύτως κλίμα ταιδία
π. ὡς γὰρ τὸ κύκλω ψ κύκλω ποσ
ἀρσβρικῶ οὐτῶ καὶ τὸ καλαίμο ψ
καλαίμο ποσ θηλυκῶ; ὡβριπτομ
ἡγισατῆ περιῶρ θη τοῖσ ἀρσβρικοῖσ
ἀρκοῦ τωσ θ δὶ λαξε, πῶρι τῶν αὐ
τῶν δαλαμαμειρ πάλιν καὶ θη
τοῖσ θηλυκοῖσ: ~

Εἰκ. 19. Γραμματικὴ Τάφου 52, φ. 50. Τέλος τοῦ κεφαλαίου «Περὶ τῶν θηλυκῶν κανόνων».

ψηση τῶν Κυνηγετικῶν τοῦ Ψευδο-᾽Οππιανοῦ, τὰ μεταφράζουν ὅμως στὸ βυζαντινὸ αἰσθητικὸ ἰδίωμα. Τὸ χωρίο ᾽Αρτι δὲ ποιμὴν καὶ βουκόλος ἀρμόζονται σύριγγας, καὶ νόμιον ἐμπνεύσει μέλος ἀποδίδεται κατὰ λέξιν (εἰκ. 15). Ὁ βοσκὸς καὶ ὁ βουκόλος κάθονται στὴν κορυφὴ δύο λόφων μὲ ἀραιὴ βλάστηση καὶ παίζουν αὐτὸ ὁ πρῶτος καὶ πλαγίαιλο ὁ δεύτερος, ἐνῶ τὰ κοπάδια τους βόσκουν ἤσυχα στὸν κάμπο. Οἱ τριγωνικοὶ ὄγκοι τῶν βουνῶν δεσπόζουν στὴν ἰσορροπημένη σύνθεση, ὅπου κυριαρχοῦν οἱ ἀποχρώσεις τοῦ καστανοῦ. ᾽Απὸ κάτω ἕνας νέος ἄνδρας κλαδεύει δένδρο. Ἐνας ἄλλος, κρυμμένος δεξιὰ σὲ μιὰ καλύβα, παραμονεύει πουλιὰ πού πετοῦν πάνω ἀπὸ ἕνα δένδρο ὅπου ἔχει τοποθετηθεῖ ξόβεργες· δίπλα ἔχει στήσει δύο κλουβιά μὲ θηλυκὰ πουλιά, πού χρησιμεύουν σὰν κράχτες. Ἡ ψαρόβαρκα κάτω ἀριστερὰ εἰκονογραφεῖ τὸ διπλανὸ χωρίο: καὶ ἀλιεὺς βυθοὺς διορᾷ καὶ δίκτυον ἀνακαθαίρει.

Στὸν φλύαρο Λόγο γιὰ τὴν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ πού ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Εὐβοία⁴², περιγράφεται μὲ πλήθος λεπτομερειῶν, πού δὲν περιέχονται στὰ εὐαγγέλια, τὸ ταξίδι τῶν Μάγων, πού ἤρθαν ἀπὸ ἀνατολῶν νὰ προσκυνήσουν τὸν τεχθέντα βασιλέα τῶν Ἰουδαίων. Ἀναφέρεται λ.χ. ὅτι οἱ μάγοι ἔφεραν μαζί τους παιῖδα ζωγράφον, πού ἐζωγράφησε τὴν Θεοτόκο μὲ τὸν Χριστό, ἡλικίας τότε ἐνὸς ἔτους, καὶ ὅτι ὅταν γύρισαν στὴν πατρίδα τους ἐν τῷ ἱερῷ αὐτῶν ἔστησαν τὴν εἰκόνα προσκυνεῖσθαι ὑπὸ πάντων (εἰκ. 16).

Στὴν πρώτη ἀπὸ τίς μικρογραφίες πού εἰκονογραφοῦν τὸ σχετικὸ χωρίο, ἡ Παναγία, καθισμένη μπροστὰ σὲ κτήριο μὲ τὸν Χριστὸ στὴν ἀγκαλιά, ποζάρει γιὰ τὸν ζωγράφο, πού κρατεῖ τὴν εἰκόνα μπροστὰ σὲ τραπέζι μὲ χρώματα. Ὁ ζωγράφος ἔντυσε τὸν ζωγράφο μὲ ἀνατολίτικα ροῦχα, ξέχασε ὅμως ὅτι τὸ κείμενο μιλᾷ γιὰ παιῖδα, καὶ τὸν παρέστησε μεσήλικα μὲ γενειάδα. Ἡ μικρογραφία αὐτὴ ἔχει δημοσιευθεῖ ἐπανειλημμένως, συνήθως ὅμως μὲ τὴν λανθασμένη ἐπεξήγηση ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ πού ζωγραφίζει τὴν Θεοτόκο. ᾽Απὸ κάτω, τέσσερις ἄνδρες μὲ περσικὴ ἐνδυμασία κοιτάζουν τὴν εἰκόνα, πού ἔχει τοποθετηθεῖ πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ἱεροῦ.

Στὴν τρίτη μικρογραφία ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται τρεῖς φορές, ἐνῶ οἱ μάγοι τὸν παίρνουν στὴν ἀγκαλιά τους ἢ τοῦ μιλοῦν, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο πού εἶναι γραμμένο δίπλα. Τὴν σκηνὴ παρακολουθεῖ ἡ Παναγία. Ὁ Ἰησοῦς, ὡστόσο, δὲν παριστάνεται καὶ τίς τρεῖς φορές σὲ βρεφικὴ ἡλικία. Ὁ Χριστὸς πού κρατεῖ ὁ μεσόκοπος μάγος, στὸ μέσο, εἰκονίζεται σὰν ὄριμος ἄνδρας μὲ καστανὰ γένια, ἐνῶ ἀριστερὰ ὁ ἀγέ-

42. Γιὰ τὸν σχετικὸ εἰκονογραφικὸ κύκλο βλ. J. LAFONTAINE-DOSOGNE, *Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ*, P. UNDERWOOD (ἐπιμ.), *The Kariye Djami*, 4, Princeton, 1975, σ. 214-224.

νειος μάγος κρατεῖ τὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν. Οἱ διαφορετικὲς ἀπεικονίσεις ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴν συνέχεια τοῦ κειμένου. "Ὅταν ἀργότερα οἱ μάγοι διηγοῦντο πρὸς ἀλλήλους τὰ περὶ τοῦ παιδίου καὶ πῶς ἄρα ἐφαίνετο, ὁ πρῶτος εἶπε ἐγὼ νήπιον αὐτὸν ἐθεώρουν, ὁ μεσόκοπος νεώτερον τριακονταετῆ εἶδον, ἐνῶ ὁ τρίτος ἐγὼ γέροντα πεπαλαιωμένον αὐτὸν ἔβλεπον"⁴³.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς μυθολογικὲς σκηνὲς ποὺ κοσμοῦν τὰ σχόλια τοῦ Ψευδο-Νόννου, στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, ἀνάγονται σὲ ἀρχέτυπα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς· οἱ μορφὲς ὅμως, ἀδέξια ἀποδοσμένες καὶ ντυμένες βυζαντινὲς ἐνδυμασίες, πολὺ λίγο θυμίζουσι τὰ πρότυπά τους, ὅπως βλέπομε λ.χ. στὴν γέννηση τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸν μηρὸ τοῦ Διός, ποὺ ἀναφέρει ὁ ἅγιος Γρηγόριος στὸν Λόγο του εἰς τὰ ἅγια Φῶτα. Ἡ μικρογραφία ποὺ εἰκονογραφεῖ τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Ψευδο-Νόννου περιλαμβάνει τρεῖς ἐπεισόδια⁴⁴ (εἰκ. 17). Ἀριστερὰ ὁ Ζεὺς, ντυμένος βυζαντινὴ βασιλικὴ στολή, ἀφαιρεῖ τὸ ἔμβρυο ἀπὸ τὴν μήτρα τῆς ἡμίγυμνης Σεμέλης ποὺ μόλις πέθανε. Στὴν δευτέρη σκηνὴ τὸ ράβει στὸν μηρὸ του. Στὴν τρίτη, δεξιὰ, ὁ Διόνυσος προβάλλει ἀπὸ τὸν μηρὸ τοῦ Διός. Στὸ βάθος ὑψώνεται τυπικὸ βυζαντινὸ ἀρχιτεκτόνημα μὲ τρεῖς πύργους, ἀπὸ ὅπου κρέμεται παραπέτασμα. Στὸ φ. 312ν βλέπομε πῶς φανταζόταν ὁ βυζαντινὸς καλλιτέχνης τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, μὲ τὴν δρυὶ καὶ τὸν ναὸ τοῦ Διός (εἰκ. 18). Σὲ ἄλλο φύλλο παριστάνονται ἐπάνω ὁ μῦθος τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ἀκταίωνος καὶ κάτω ὁ κένταυρος Χείρων ποὺ κυνηγᾷ ἐλάφια, μὲ τὸν μικρὸ Ἀχιλλέα πισωκάπουλα. Σᾶς θυμίζω σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη σκηνή, ὅτι ἡ θεὰ πρόσταξε τὰ σκυλιὰ τοῦ Ἀκταίωνος νὰ τὸν κατασπαράξουν, ἐπειδὴ ἄθελά του τὴν εἶδε γυμνή, ἀθέμιτον τοῦτο ὑπολαβοῦσα. Ἐνδιαφέρον εἶναι πῶς ἀπέδωσε τὴν Ἀρτέμιδα ὁ βυζαντινὸς μικρογράφος, ἀποσκελετωμένη, ντυμένη μόνο περικημίδες καὶ ἓνα ψηλὸ ἀνατολίτικο καπέλο.

Οἱ παραστάσεις τοῦ κώδικος Τάφου 14 εἶναι τυπικὲς τοῦ μικρογραφικοῦ ρυθμοῦ ποὺ κυριαρχεῖ στὰ κωνσταντινουπολιτικὰ χειρόγραφα τῆς δευτέρας πενηνταετίας τοῦ 11ου αἰ., ὅπως στὸ παρισινὸ τετραευάγγελο ὑπ' ἀριθ. 74, τὸ ψαλτήριο Add. 19352 τῆς Βρεταννικῆς Βιβλιοθήκης, καὶ τὸ εἰλητάριο Σταυροῦ 109⁴⁵. Τὸ χειρόγρα-

43. T. AVNER, «The Impact of the Liturgy on Style and Content. The Triple-Christ Scene in Taphou 14», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/5, 1982 (XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, II/5), σ. 459-465.

44. K. WEITZMANN, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton, 1951, σ. 46-49, 80, εἰκ. 52.

45. Γιὰ τὴν ομάδα αὐτὴ βλ. μεταξύ ἄλλων V. LAZAREV, *Storia della pittura bizantina*, Τουρίνο, 1967, σ. 186-189. S. DER NERSESSIAN, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Παρίσι, 1970, σ. 15. J. ANDERSON, «The Date and Purpose of the Barberini Psalter», *Cahiers Archéologiques*, 31, 1983, σ. 43-56.

φό μας έχει συσχετισθεῖ μὲ τὸ ψαλτήριο Barberini στὸ Βατικανὸ καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ μερικοὺς ἐρευνητὲς στὴν δεκαετία 1075-1085 καὶ ἀποδοθεῖ στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Μονῆς Στουδίου⁴⁶.

Οἱ βίοι ἁγίων ἦταν πολλὲς φορές εἰκονογραφημένοι. Διακρίνονται σὲ μηνολόγια, συναξάρια ποὺ περιέχουν σύντομες εἰδήσεις γιὰ τοὺς ἑορταζομένους ἁγίους, καὶ μηνναῖα, ποὺ περιέχουν καὶ ἀκολουθίες γιὰ τοὺς ἁγίους κάθε μέρας. Ἔνα σ υ ν α ξ ἄ ρ ι ο τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης σὲ δύο τόμους (Ἄ γ ί ο υ Σ ἄ β β α 63 καὶ 208), τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 12ου αἰ., εἶναι διακοσμημένο μὲ μία μικρογραφία στὴν ἀρχὴ κάθε μηνὸς καὶ μὲ συμπληρωματικὲς μικρογραφίες ὀρισμένων ἑορτῶν καὶ ἁγίων μέσα στὸ κείμενο⁴⁷. Ἡ εἰκονογράφηση αὐτὴ εἶναι μετρίας τέχνης καὶ διατηρήσεως.

Ἡ ψυχωφελὴς διήγηση τοῦ προσηλυτισμοῦ στὸν Χριστιανισμὸ τοῦ Ἰνδοῦ πρίγκιπα Ἰ Ὠ ἄ σ α φ ἀπὸ τὸν μοναχὸ Β α ρ λ α ἄ μ ἦταν πολὺ διαδεδομένη κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Ἔχουν σωθεῖ πάνω ἀπὸ 140 χειρόγραφα τῆς ἑλληνικῆς διασκευῆς τοῦ ἀνατολικῆς προελεύσεως κειμένου αὐτοῦ· ἔξι εἶναι εἰκονογραφημένα. Ὁ κῶδιξ Σ τ α υ ρ ο ὺ 42, ποὺ ἀγοράσθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1560 γιὰ 60 ἄσπρα, εἶχε χρονολογηθεῖ στὸν 11ο αἰ. καὶ θεωρηθεῖ ὡς τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ εἰκονογραφημένα παραδείγματα, ἡ γραφὴ του ὅμως ταιριάζει περισσότερο στὸν 12ο αἰ.⁴⁸. Περιέχει σήμερα 63 μετρίας τέχνης σκηνές, μὲ ἐπίπεδες μορφές καὶ τυποποιημένες χειρονομίες, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες παρεμβάλλονται στὸ κείμενο.

Τὸ μόνο μὴ θρησκευτικὸ περιεχομένου εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης εἶναι ἡ Γ ρ α μ μ α τ ι κ ῆ Τ ἄ φ ο υ 52, ποὺ γράφηκε στὴν Βασιλεύουσα στὸ δεῦτερο τέταρτο ἢ στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ.⁴⁹. Περιέχει μόνο ὀρθογώνια ἢ ταινωσειδῆ ἐπίτιπλα καὶ ἀρχικὰ γράμματα μὲ φυτικὸ καὶ ζωομορφικὸ διά-

46. J. ANDERSON, ἔ.ἀ. Ἡ I. HUTTER (ἔ.ἀ., σ. 573) διαφωνεῖ μὲ τὴν ἀπόδοση στὴν μονὴ τοῦ Στουδίου.

47. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Β', σ. 110-112, 320-322. A. BAUMSTARK, «Ein illustriertes griechisches Menaion des Komnenenzeitalters», *Oriens Christianus*, 23 (3η σειρά, 1), 1927, σ. 67-79.

48. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Γ', σ. 93-98. S. DER NERSESSIAN, *L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph*, Παρίσι, 1937, σποράδην, πίν. C.

49. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Α', σ. 129-130. I. SPATHARAKIS, «An Illuminated Greek Grammar Manuscript in Jerusalem», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 35, 1985, σ. 231-244.

κοσμο, ἔχει ὅμως ἰδιαίτερη σημασία, διότι εἶναι ἡ μόνη γνωστὴ εἰκονογραφημένη βυζαντινὴ γραμματικὴ, καὶ διότι ἀφιερώθηκε σὲ μία σεβαστοκρατορίσσα, ποὺ ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὴν Εἰρήνην, προστάτιδα τῶν γραμμάτων καὶ σύζυγο τοῦ σεβαστοκράτορος Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ, δευτεροτόκου υἱοῦ τοῦ Ἰωάννου Β'. Τὰ τρία μεγάλα ὀρθογώνια ἐπίτιπλα παρουσιάζουν μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὴν διακόσμηση χειρογράφων τοῦ δευτέρου τετάρτου καὶ τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ., τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴν λεγομένη Ὀμάδα τοῦ Κοκκινοβάφου. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου «Περὶ τῶν θηλυκῶν κανόνων» εἶναι ζωγραφισμένη μία συμμετρικὴ διακοσμητικὴ σύνθεση μὲ μία φιάλη τὴν ὁποία πλαισιώνουν γρύψ καὶ λέων, ἐνῶ ψηλὰ πετοῦν τέσσερα συμμετρικὰ ζεύγη πουλιῶν (εἰκ. 19).

Ὅπως εἶδαμε, ἡ Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Ἱεροσολύμων δὲν περιέχει εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς πρώτης χιλιετίας. Οἱ ἀρχαιότεροι κώδικες μὲ εἰκονιστικὲς παραστάσεις ἀνάγονται στὸν 11ο αἰ. Οἱ περισσότεροι εἰκονογραφημένοι ἱεροσολυμιτικοὶ κώδικες —ἕνδεκα— ἀνήκουν στὸν 12ο αἰ. Πέντε κώδικες μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 13ο αἰ. καὶ ἓνας μόνον στὸν 14ο, ἐνῶ δύο τετραεπάγγελα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰ. περιέχουν παλαιολόγειες μικρογραφίες σὲ παρέμβλητα φύλλα.

Ἀπὸ ἀπόψεως ἀριθμοῦ καὶ σημασίας τῶν εἰκονογραφημένων βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς, ἡ Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη ὑπολείπεται ἴσως τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῆς Πάτμου, τοῦ Σινᾶ καὶ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Περιέχει ὅμως σημαντικὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα: τὶς Ὀμιλίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Τάφου 14, τὸν Ἰώβ Τάφου 5, καὶ ἰδίως τὸ εἰλητάριο Σταυροῦ 109, τὸ σημαντικώτερο χειρόγραφο τῆς κατηγορίας του, τόσο ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ὄσο καὶ ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ πλούτου σὲ εἰκόνες, χειρόγραφα, κεντήματα καὶ λατρευτικὰ σκεύη, ποὺ διασώζουν τὰ ἑλληνορθόδοξα ἰδρύματα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Ἡ συντήρηση, μελέτη καὶ προβολὴ τῶν κειμηλίων αὐτῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἔρευνα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ εἶναι διάσπαρτα στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, ἐπιβάλλουν τὴν σταδιακὴ ἴδρυση ἑλληνικῶν ἐρευνητικῶν καὶ πολιτιστικῶν κέντρων στὶς κυριώτερες χῶρες τῆς περιοχῆς, ὅπου ἡ παρουσία τοῦ Γένους ὑπῆρξε ἔντονη ἐπὶ χιλιετίες, καὶ ὅπου τὸν δαυλὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας διατηροῦν σήμερα ἀναμμένο μόνον οἱ λιγοστοὶ κληρικοὶ ποὺ ἔχουν ἀπομείνει ἐκεῖ.